

ARAPÇA ÇEVİRİ GELENEĞİ: ALTIN DÖNEM

Mehmet Hakkı SUÇIN *

1. Giriş

Bu çalışmada Arapça çeviri geleneğinin tarihsel altyapısını oluşturan ve 8. yüzyıldan başlayarak 10. yüzyıla kadar süren dönemde 'son derece karmaşık toplumsal bir fenomen' (Gutas, 2003: 19) görüntüsü veren çeviri etkinlikleri incelenmiştir. Bu dönemde çeviri faaliyetlerinin alt yapısını oluşturan tarihsel ve fiziksel koşullar nasıldı? Çeviriye iktidarın veya toplumun hangi kesimleri, ne ölçüde destek veriyordu? Bu desteğin arkasındaki etmenler nelerdi? Yapılan çevirilerin kaynak metinlerinin karakteristik özellikleri nelerdi? Bu dönemin ünlü çevirmenleri kimlerdi? sorularının yanı sıra çalışmamızda çeviri literatürüne ne derece katkı sağladıkları ve dönemin *çeviri teorisine* katkıları nelerdir? sorularına yanıt bulmaya çalışacağız.

Konunun doğası gereği artsüremlî bir çalışma söz konusu olduğundan İbnu'n-Nedîm (1971), İbn Ebî Usaybî'a (1965), İbnu'l-Kıftî (1908), İbnu'l-İbrî (1983), el-Endelûsî (1912), İbn Hallikân (1994) gibi klasik bibliyografya yazarlarına sık sık başvuracağız.

Batı literatüründe Brockelmann (*GAL* 1898-1902), Manfred Ullmann (*Medzin* 1970; *Geheimwissenschaften* 1972), Fuad Sezgin (*GAS* 1970-79), Gerhard Endress (*GAP* 1987-92), Franz Rosenthal (*The Classical Heritage in Islam* 1965) söz konusu döneme ışık tutan kaynak isimlerden bazılarıdır. Ayrıca Gutas'ın (2003) Yunanca çeviri odaklı çalışması dönemin çeviri hareketinin anlaşılmasında önemli bir katkı sağlamıştır.

Bu çalışmanın akademik literatüre katkısının, birinci elden kaynaklar yoluyla yaklaşık iki yüzyıl süren bir çeviri sürecinin girdilerini betimleyerek süreçten hangi çıktılardan elde edildiğini ortaya çıkarmak olduğu düşünülmektedir.

8 ila 10. yüzyıllarda gelişmiş olan çeviri sürecini anlamak için çeviriye ait tarihi süreci ve fiziksel koşulları özetlemek yerinde olacaktır. Tarihi süreç ve fiziksel koşullardan 8. yüzyıl öncesi dönemde çevirinin tarihsel gelişimi, çeviri merkezleri, bu merkezlerde çalışan personel (çevirmen) ve çevrilen materyalin durumu kastedilmektedir.

2. Bölgede Çevirinin Tarihi Süreci ve Fiziksel Zemini

Büyük İskender M.Ö. 331 yılında Mısır, Şam ve Irak'a yaptığı seferle bölgeye kendi egemenliğinin yanı sıra Yunan dili ve kültürünü de götürmüştür. 332'de İskenderiye'de kurulan İskenderiye Okulu, Yunan bilim ve kültürünün merkezi haline gelmiştir. Yunanca yönetici sınıfın ve bürokrasinin dili haline gelirken halk günlük dilde Aramicenin lehçelerini kullanmaya devam etmiştir. Bu lehçelerden biri dönemin Ruha (Urfa) lehçesidir. Urfa'da konuşulan Aramice bölgede yaygınlaşarak sonraki dönemde Süryanice olarak adlandırılmıştır. (Brockelmann, 1977: 23-24; Kâmil, [ty], 22-3).

* Yrd. Doç. Dr.; Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Yabancı Diller Eğitimi Bölümü
email: mhakkisucin@yahoo.com

Öte yandan Hıristiyanlığın farklı kültürler arasında yayılması yeni dini anlayışların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bölgedeki Hıristiyan mezheplerinden Nasturilik ve Yakubîlik bu anlayışların ürünüdür. (eş-Şehristanî, 1996: I, 268-72) Bu topluluklar monofizit görüşlerini akılcı kanıtlarla savunmak için Yunan mantık ve felsefesinden yararlanma çabası içerisine girmişlerdir. Aynı türden daha güçlü bir eğilim 8-10. yüzyıllarda Müslüman bilginler arasında görülecektir.

Hıristiyan fraksiyonların teolojik ve düşünsel tartışmalarının sonucu olarak bilim merkezleri kurulmuştur. M.Ö. 332 yılında Büyük İskender tarafından kurulan İskenderiye Okulu bu merkezlerden biridir. Süryanice çevirmenlerin öncüleri Yunancayı İskenderiye Okulu'nda öğrenmişlerdir. Res'aynî Sergius ve Ehrun ilk çevirmenler arasında yer almaktadır. Ehrun'a ait *Kummâş* adı verilen tıp hakkında özlü bilgiler koleksiyonunu Emeviler döneminde hekim Mâserceveyh, Süryaniceden Arapçaya çevirmiştir (Emîn, 1978: 163).

Süryanice çevirmenlerinin merkezlerinden biri de Nusaybin'dir. 363 yılında Persler tarafından Nusaybin işgal edilince çevirmenler faaliyetlerini Urfa'da (antik adıyla Edessa, Süryani kökenli adıyla Ruha) sürdürmüşlerdir. Burada dini ve tarihi metinlerin yanı sıra mantık ile ilgili eserlerin de Süryaniceye çevirisi yapılmıştır (Kâmil, [ty]: 164). Kutsal metinlerin dili olarak Yunanca uzun süre yukarıda belirtilen merkezlerde öğretilmiştir. Dahası, Süryanice'nin grameri Yunanca gramer kuralları esas alınarak oluşturulduğu, ilk Süryanice gramerin Nusaybin Okulu bilginlerinden Yûsuf el-Ahvâzî (ö. 580) tarafından yazıldığı belirtilmektedir (SIMTHA, 2008: 10-13).

Irak'ın orta bölgesinin güneyinde yer alan el-Hîra, Süryanilerin çeviri faaliyetinde buldukları başka bir merkezdir. Bu bölgede Hıristiyanlığı benimsemiş Abbâdîler denilen Arap kabilesi yaşıyordu. Abbasi döneminin önemli çevirmenlerinden Huneyn bin İshâk'ın bu kabileye mensup olduğu bilinmektedir.

Süryanilerin uzun süre çeviri faaliyetlerini sürdürdükleri diğer bir merkez de Cundîsâbûr Okulu'dur. Günümüzde Gundîşapur şeklinde adlandırılan bu kent, İran'ın güneybatısında yer almaktadır. Bu bilim merkezi bünyesinde, çeşitli bölgelerden gelen Fars, Süryani, Hint ve Yahudi bilgin ve hekimler faaliyet göstermiştir. Pers Kralı Anûşîrvân, dönemin Bizans İmparatoru I. Justinianus tarafından kovulan Yunan filozoflarını bu merkeze kabul etmiştir (Stipcevi, 1993: 218). Bu merkezde Yunanca, Süryanice, Farsça ve Hintçe çeviriler yapılmıştır (İbn Ebî Usaybi'a, 1965: 183; İbnu'l-İbrî, 1983: 214).

Harran da önemli bilim ve çeviri merkezlerindedir. Sabîîler'in (Mandenler) yaşadığı bu merkezde astroloji ve astronomi konusunda eserler verilmiştir.

İran'ın kuzey ucunda yer alan Merv, Sasanilerin bilim merkeziydi. Merv'de egemen kültür Zerdüşçülük olmasına karşın söz konusu kültür, Süryani ve Yunan izlerini taşıyordu ve gitgide Süryanilik ile Helenizm arasında bir senteze dönüşmüştü (Gutas, 2003: 26).

Söz konusu merkezlerde gerçekleştirilen bu faaliyetler, 8-9. yüzyıllarda Arapça çeviri hareketiyle paralel bir şekilde varlığını sürdürmüştür. Bu 'geleneğe', iki açıdan işlevsel rol oynamıştır: Birincisi bölgede bilimsel ve düşünsel faaliyetlerin sürekliliğini sağlamaktır; bunun sonucu olarak sonraki yüzyıllarda Arapça çeviri için düşünsel alt yapı hazırlanmıştır. İkincisi ise orijinali kaybolmuş eserler Süryaniceye çevirileri sayesinde yok olmaktan kurtulmuştur. Sözelimi Muzhir'in ([ty]: 41) dikkat çektiği gibi, *Kelile ve Dimne* adlı kitabın orijinali Sanskritçedir. Borzûye tarafından Pehleviceye çevrilen kitap, İbnu'l-Mukaffa' tarafından Arapçaya aktarılmıştır. Kitap 570 yılında Süryaniceye çevrilmiştir. Sonraki dönemlerde Arapça nü-

hada bulunmayan bazı bölümlerin Süryanice nüshada olduğu ortaya çıkmıştır. Böylece hem Arapça hem de Süryanice nüshadan yararlanarak, kaybolan *Pançatantra* adlı Sanskritçe orijinal metnin günümüze ulaşması sağlanmıştır.

Süryanicenin yoğun olarak kullanıldığı merkezlerin çeviri faaliyeti içinde olduğu sırada Araplar ne durumdaydı? İslam öncesi dönemde Araplar özellikle ticaret aracılığıyla kendileri dışındaki halklarla iletişim kurmuşlardır. O dönemde tüccarlar, kervanlar halinde tercümanlarıyla birlikte dolaşırlardı. İslam öncesi Arap şiiirinde birçok Farsça, Yunanca, antik Mısırca ve Habeşçe sözcüğe rastlanmaktadır. Muhtemelen bu ödünç sözcükler, söz konusu ticari faaliyetlerin ürünleridir.

Hîra'da yaşayan Lahmîler, Arap Yarımadası'nda yaşayan Araplar ile Farmlar arasında bir köprü rolünü oynamışlardır (Hakîm, 1989: 28). Şam Arapları olan Gassânîlar da Yunanlılarla Araplar arasında bir köprü rolünü yerine getirerek Yunancadan birçok kitap çevirmişlerdir (Hakîm, 1989: 29). İslâm'ın yayılışıyla birlikte başta çeviri olmak üzere çeşitli iletişim kanallarıyla Fars ve Bizans kültürü İslam kültürüyle tanışma fırsatı bulmuştur.

Öte yandan bazı rivayetlere göre Hz. Muhammed, sahabelerini yabancı dil öğrenmeye teşvik etmiştir. Bu konuda el-Kandehlevî, Zeyd bin Sâbit'ten şu rivayeti aktarmaktadır:

"...Hz. Muhammed -Allah'ın selamı üzerine olsun- Medine'ye geldiğinde huzuruna çağırıldım. Beni, 'Ey Allah'ın Elçisi, bu genç adam Benî Neccâr oymağına mensuptur. Allah'ın Kitabı'ndan 17 sureyi ezberlemiştir' diyerek tanıttılar. Hz. Muhammed'e Kuran'dan ayetler okudum; bundan hoşlandı. "Zeyd" dedi, "benim için Yahudi yazısını öğren; bana Yahudice yazılar gönderiyorlar, gerçekten ne yazdıkları konusunda Yahudilere güvenmiyorum." Bunun üzerine Yahudi dilini öğrendim. On beş gün geçmeden, bu dili iyice kavradım. Allah'ın Elçisi'nin sözlerini onlara Yahudi dilinde yazıyor, onlardan gelen mektupları da Hz. Muhammed'e çeviriyordum" (1999: IV, 255).

Bu tür rivayetlere karşın, gerek İslam öncesi dönemde gerekse erken İslam döneminde Arapların bilim alanında çeviriyle henüz tanışmadıkları anlaşılmaktadır. Arap Yarımadası'nda Hıristiyanlık veya Yahudilik yaygın olmadığı için Arapların kutsal metinleri çevirmek gibi bir sorunları yoktu. Ancak Varaka bin Nevfel gibi kutsal metinlerin izini süren ve bu yüzden İbranice öğrenen bilginler olsa da bunların sayısı çok azdır.

Hz. Muhammed'in ölümünden sonra halifeler devletin topraklarını daha da genişlettiler. Böylece bir taraftan yeni dinin egemenliğini genişletme, diğer taraftan hazineye gelir sağlama imkânı buldular. Ancak o dönemde tam bir çeviri faaliyetinden söz edemeyiz. İslam sonrası dönemde belli bir çeviri faaliyetinden bahsedebilmek için Emevi ve Abbasi hanedanlarının işbaşına geçtikleri döneme gitmek gerekir.

Abbasiilerin iktidarı ele geçirmesiyle birlikte farklı din, ırk ve mezheplere mensup insanlar Abbasi yönetimine geçmiştir. Bu yeni ortamda bir yandan bilgi üretme isteği, öbür taraftan Abbasi yönetimi içindeki iç rekabet, bilgiye ulaşmayı teşvik etmiştir. Abbasi devletinin önemli etnik kesimini oluşturan Fars kökenli bazı bilginler (örneğin İbnu'l-Mukaffa' ve Nûbaht ailesine mensup bilginler), herhangi bir halifenin veya üst düzey bürokratin talebi olmaksızın Fars edebiyatı ve tarihinden çeviriler yapmışlardır. Bu çevirilerde Sasani geçmişi yeniden canlandırma özlemi etkili bir faktör olmuştur.

Devletin genişlemesiyle birlikte yükü de artmıştır. Zenginleşen devlet bütçesi, belli bir sistematiği olan bir hesap sistemine ihtiyaç duyurmuştur. Öte yandan halifeler ve yönetici

sınıfta hayatın eğlence, sağlık ve estetik boyutuna olan ilgi artmış, Arap kültürü dışında kültürlerin bilgilerine ulaşma gereği ortaya çıkmıştır.

Daha önce Hıristiyan mezheplerinin birbirlerine karşı kullanmak için öğrendikleri Yunan felsefe ve mantığına bu kez Müslüman gruplar aynı amaçlar için ihtiyaç duymuşlardır. Yunan mantığı bir taraftan dini konuları tartışmak için 'iç tartışma silahı' olarak, öte yandan başka dinlere karşı İslam'ın bakış açısını savunmak amacıyla kullanılmıştır. Hıristiyanlıktaki teolojik yaklaşımlara karşı *er-Radd 'alâ en-Nasârâ* [Hıristiyanlara Cevap] adlı risalesini yazan el-Câhız, akılcı Mutezile düşüncesini diğer yaklaşımlara karşı savunurken Yunan mantık ve felsefesinden yararlanmışır.

Çeviri faaliyetlerini teşvik eden faktörler arasında çoksesliliğin yaratmış olduğu görece bir düşünce özgürlüğü de etkili olmuştur. Dini ve etnik gruplar, iç ve dış rekabet ortamında birbirleriyle bilgi üzerinden mücadele ediyorlardı. el-Câhız, Hıristiyanlara muhalefet için *reddiye* yazarken, Şamli Yûhannâ (Yûhannâ ed-Dımaşkî) Müslümanlara karşı *reddiye* yazmıştır (Hitti, 2002: 246). Öte yandan Sasani geçmişi canlandırma ülküsünde birleşen Fars kökenli Müslüman ve Zerdüştiler gerek Pehleviceden gerekse Yunancadan çevirilerle bu ideolojiyi besleme eğilimini taşımışlardır.

Daha önce Farsça ve Yunanca yazılmış olan devletin yönetim ve organizasyon kararlarının tutulduğu *divan kayıtlarının* Emeviler döneminde Arapçaya çevrilmesini izleyen süreçte din dili olan Arapça, devlet dili olarak da kullanılmaya başlandı. Arap olmayan kesimler, Arapçanın devlet bürokrasisinde ön plana çıkmasıyla birlikte düşünüşe geçen Farsça ve Süryanice bilgi birikimini devletin bu yeni *lingua francasına* çevirerek yaşatmaya çalıştılar. Bu faaliyet çift yönlü bir etki yaratıyordu. Bir yandan Farsça ve Süryanicenin siyasi ve kültürel mirası kitlesel bir niteliğe dönüştürülüyor, öte yandan Arapçayı anadili olarak kullanmaya başlayan Arap olmayan kuşakların kendi tarihsel miraslarından uzaklaşmamları, deyim yerindeyse kültürel yozlaşmaya maruz kalmamları sağlanıyordu.

Bu çalışmada çeviri faaliyetini mercek altına aldığımız, büyük ölçüde Emeviler ve Abbasilerin işbaşında olduğu dönemi kapsamaktadır. Bu bakımdan söz konusu faaliyetlere Emeviler ve Abbasiler şeklinde 'dönemsel' sınıflandırmak çözümlenmeyi kolaylaştırıcaktır. Arapça çeviri geleneği derken etnik anlamda Arapların değil farklı ırk, din ve coğrafyalara mensup bilginlerin Arapça çeviri faaliyetlerinden bahsediyoruz. Çalışmanın başlığında *Araplar* değil de *Arapça* ifadesini tercih etmemizin nedeni de budur.

3. Emeviler Dönemi

Emevilerin iktidara geldikleri sırada bölgede yukarıda değindiğimiz bilim merkezleri faaliyetlerine devam ediyordu. Bu merkezlerin buldukları Yakın Doğu bölgesinde Yunanca bazen anadili, iş ve ticaret dili olarak varlığını sürdürüyordu. Devletin üst düzey bürokratları ya Yunan kökenliydi ya da Yunanlılardan eğitim almış Araplardan oluşuyordu (Gutas, 2003: 29). 'Altın dil' lakaplı Şamli Yûhannâ, Yunanca eğitim almış Suriyeli Hıristiyan bir Araptı. Şamli Yûhannâ'nın dedesi Sercûn bin Mansûr da, Emevi hanedanı halifelerinden sırasıyla Muaviye, Yezid, II. Muaviye, Mervan ve Abdulmelik iktidarında *Divan Başı* olarak görev yapmıştır (Hitti, 2002: 245-6).

İslamiyetin genişlemesiyle birlikte bu bilim merkezleri bir anlamda yönetim bakımından aynı çatı altında birleşmiş oldu. Bu ise Abbasi döneminde 'bir çeviri hareketi'ne dönüşen olguyu hızlandırıcı bir etki yarattı. Böylelikle bilim adamları ve çevirmenler açısından bir tür

'serbest dolaşım' ortamı doğdu. Nusaybinli Severus (ö. 666-7), öğrencisi Urfalı Yakub (ö. 708), Urfalı Theofilus (ö. 785), Mâşâ'allâh ve Nûbaht gibi Gutas'ın (2003: 27) deyimiyle 'uluslararası bilginler' ortaya çıktı. Bu bilginler çok dilli ve çok kültürlüydüler. Çoğu Farsça, Yunanca ve Süryanice biliyordu. Aralarında orta dönemin Farsçası olan Pehlevice, hatta Hintçe bilenler vardı.

Devlet işlerinin görüşülüp karara bağlandığı *dîvân kayıtları* Emevi döneminde çeviri faaliyetiyle sıkı bir ilişki içindedir. Devletin sicil kayıtlarını içeren *dîvân*, Irak'ta Farsça, Suriye'de Yunanca tutuluyordu. Ünlü bibliyografya yazarı İbnu'n-Nedîm, gerek Irak gerekse Suriye'de (Şam) devletin *dîvân* kayıtlarının Arapçaya çevrilmiş öyküsünü şu şekilde aktarmaktadır:

O zamana kadar Farsça yazılmış olan *dîvân* [devlet işlerinin yazılı kayıtları], al-Haccâc bin Yûsuf döneminde Arapçaya çevrildi. Onu çeviren kişi Temimoğullarının reisi Sâlih bin Abdurrahmân'dı. Sâlih'in babası Sicistânlı bir mahpustu. el-Haccâc'ın *kâtibi* [özel kalemi] Zâdâ Nefrûh bin Pîrî'ye, onun gözetiminde Farsça ve Arapça yazılar yazıyordu [...] Şam'daki *dîvân* Yunanca tutuluyordu. Mu'âviye bin Sufyân adına tutulan bu kayıtları Sercûn bin Mansûr yazıyordu. Daha sonra oğlu Mansûr bin Sercûn tutmaya devam etti. *Dîvân*, Hişam bin Abdulmelik iktidarı döneminde Huseynoğulları reisi Ebû Sâbit Suleymân bin Sa'd tarafından Arapçaya çevrildi. Çevirmen, Abdulmelik döneminde Yazı İşleri'ne bakıyordu. Bir rivayete göre Abdulmelik, bazı işleri yapması için Sercûn'a talimat verdi fakat o bu talimatı savsakladı. Bu duruma sinirlenen Abdulmelik, Süleyman'a danıştı. Süleyman "Divanı ben çevirip kendim üstleneceğim" dedi (İbnu'n-Nedîm, 1971: 303).

Rivayetin doğru olduğunu varsayarsak; devlet kayıt ve sicillerinin Arapçaya çevrilmesi sistematik, planlanmış bir kararın sonucunda ortaya çıkmamıştır. Belli bir olaya bağlı olarak ortaya çıkmış bir ürün söz konusudur. Fakat *dîvânın* Arapçaya çevrilmesinin önünde ideolojik veya politik engellerin çıktığı, İbnu'n-Nedîm'in aktardığı anekdotan anlaşılmaktadır: "Farslar, *dîvânın* çevirisinde kendi kendini başarısız göstermesi için ona [Sâlih bin Abdurrahmân'a] yüz bin dirhem [rüşvet] teklif ettiler fakat o bu teklifi ısrarla reddedip çeviriyi gerçekleştirdi" (İbnu'n-Nedîm, 1971: 303). Divan kayıtlarının Arapçaya çevrilmesini engellemek isteyen çevreler, muhtemelen bu gelişmenin Sasanî kültürünün ortadan kaldırılmasına yönelik bir girişim olarak değerlendiriyor ve Farsların aleyhine bir gelişme olduğunu düşünüyorlardı. Bu ise yönetim nezdinde sahip oldukları prestijin önemli bir sebebinin ortadan kalkması anlamına geliyordu.

Kaynaklarda bilimsel metinlerin çevirisini ilk başlatan kişinin bir Emevi prensi olan Halid bin Yezid olduğu konusunda görüş birliği mevcuttur:

Muaviye'nin oğlu Halid bin Yezîd 'Mervanoğullarının Bilge Adamı' olarak adlandırılıyordu. İyi bir karaktere sahipti. Bilimlere karşı ilgisi ve düşkünlüğü vardı. Bu nedenle san'atı (kimyayı) öğrenmeyi kafasına koydu. Mısır'ı sık sık ziyaret ettikleri için iyi derecede Arapça bilen bir grup Yunan filozofunun davet edilmesini emretti. Bunlardan kimya dalına ilişkin kitapları Yunanca ve Kıptî dilinden Arapçaya çevirmelerini istedi. İslam'da bir dilden başka bir dile yapılan ilk çeviri buydu (İbnu'n-Nedîm, 1971: 303; ayrıca bkz. el-Endelûsî, 1912: 48).

İbnu'n-Nedîm, prensin kendini bilime vermesinin nedenini onun ağzından şöyle aktarıyor:

[...] Halife olmayı çok istedim ama başkasına nasip oldu. Şimdi bu sanatın [kimyanın] tüm inceliklerini öğrenmek dışında bu arzumu dindirecek bir şey yoktur (1971: 419).

Tıp alanında Araplar, Yunan ve kısmen Pers kaynaklarından yararlanmışlardır. Aslında Perslerin tıp bilgisi de Yunan geleneğine dayanmaktadır. Arap Yarımadası'nın bilimsel anlamda tıp eğitimi almış ilk hekimi olan el-Hâris bin Kelede'nin (ö. 634) tıp eğitimini Fars ülkesinde aldığı söylenmektedir. (İbn Ebî Usaybia, 1965: 162). Kendisine 'Arapların Hekimi' lakabı verilmişti (İbnu'l-Kıftî, 1908: 161).

Emevi halifesi I. Mervan döneminde, Fars kökenli Yahudi bir hekim olan Basralı Mâserceveyh, İskenderiyeli rahip Ehrun tarafından Yunanca telif edilen bir tıp koleksiyonunun (*kunnâş*) Süryanice çevirisini Arapçaya tercüme etmiştir (Hitti, 255). Emevi halifesi Ömer bin Abdülaziz'in (II. Ömer) ise Yunan tıp geleneğinin geliştiği İskenderiye'deki tıp okullarını Antakya ve Harran'a taşıdığı belirtilmektedir (İbn Ebî Usaybia, 1965: 171).

Anlaşıldığı kadarıyla Emeviler döneminde *dîvân* adı verilen devlet kayıt ve sicilleri ile ilgili Göktürk'ün (1994: 35,37) terimiyle 'kullanmalık metin' çevirileri dışında, bilimsel metinlerin çevirisi nadiren yapılmıştır. Öte yandan Emevi döneminde yapılan çevirilerde Pehleviceden veya Farsçadan yapılan çevirilerin yoğun olduğu anlaşılmaktadır. Bu çevirilerin bir kısmı, tıpkı Şam'da Yunanca olarak tutulan *dîvân* kayıtlarında olduğu gibi, devletin genişlemesiyle birlikte ortaya çıkan yönetim organizasyonundan kaynaklanıyordu. Bir kısmı ise Pers krallarının yaşamöyküleri ile hikmetli sözlerini ve geniş anlamda edebî metinleri içeriyordu. Yer yer astroloji metinlerini de içeren bu çevirilerin çoğu, Gutas'ın (2003: 37) ifade ettiği gibi Zerdüştçü Sasani ideolojisini yeniden canlandırma çabasından kaynaklanıyordu.

Bütün bu olumlu gelişmelere rağmen Emeviler döneminde yapılan çeviriler, Arapların Arap olmayan halkları yönetmesinin ortaya çıkardığı günübürlük ihtiyaçlar temelinde *de facto* durumun yarattığı tesadüfî çevirilerdir. Çevirilerin çoğu yeni yöneticiler ile farklı diller kullanan halk arasındaki idari, bürokratik, siyasi ve ticari iletişimin sağlanması için yapılmıştı. Dolayısıyla bu çeviriler sistematik bir çeviri hareketi görüntüsü vermekten oldukça uzaktır. Çok önemli düşünsel sonuçları olan sistematik bir çeviri hareketi ancak Abbasiler döneminde başlamıştır.

4. Abbasiler Dönemi

Abbasi öncesi dönemde bölgede belli bir çeviri faaliyeti var olmasına rağmen bu faaliyetler derin bir tarihsel ve toplumsal harekete dönüşemedi. Belki de Emevi döneminin sonuna kadar süren fetihler bir sonraki dönemin maddi koşullarının temelini oluşturmuştur.

Abbasi Hanedanı, Hz. Muhammed'in soyundan gelen rakip gruplar arasında meydana gelen bir iktidar savaşı sonucu yönetimi ele geçirdi. Bu iktidar değişikliği siyasi ve ideolojik düzeyde farklı etnik, dini ve mezhepsel çıkar gruplarının güç birliğiyle yapılabildi. Mücadele, devletin genişleyen topraklarına paralel olarak çeşitlilik arz eden kültürene rağmen rejimi 'Araplaştırma'ya çalışan iktidar ile İslam toplumunun kültürel ve ideolojik çeşitliliğinin yönetime yansıtılmasını savunan muhalefet arasındaydı. Abbasilerin iktidara gelişinin zaman zaman *Abbasi Devrimi* şeklinde adlandırılmasının altında bu 'ideolojik' karakter yatmaktadır.

Bu iktidar değişikliğinin en önemli siyasi sonucu olarak Sünni, Şii, Arap ve İranlı tüm gruplar arasında denge sağlayacak bir politika oluşturulmuştur. Abbasi halifeleri iki tür potansiyeli avantaja dönüştürmek istiyorlardı. Emevilerde olduğu gibi Hz. Muhammed'in soyundan gelmeleri birinci avantajı oluşturuyordu. Bunun altını çizerek Arap-İslam kesimleri-

nin memnuniyetini hedef alıyorlardı. İkincisi, Emeviler döneminde iyice su yüzüne çıkmış olan Sasani ideolojisine ve diğer antik kültürlerle sahip çıkarak iktidar mücadelesinde destek vermiş olan diğer gruplardan gelebilecek muhalefeti pasifize ediyorlardı. Zira Arap olmayan kesimler, yeni devletin yeni ideolojisi çerçevesinde aidiyetleri için karşılık bulma şansı elde ettiler.

Emevi hanedanı devrildikten sonra, yönetimi ele geçiren Abbasilerin başkenti Şam'dan yeni kurdukları Bağdat'a taşınmaları, devletin merkezini anadili Farsça olan nüfusun içine yerleşmesi sonucunu doğurdu. Böylece İran tarihi ve kültürü henüz oluşum aşamasındaki yeni Abbasi kültürünün ortaya çıkışında oldukça önemli bir rol oynadı. Bu yeni toplumu oluşturan halk kesimleri; Aramca konuşan yerli Hıristiyan veya Yahudiler, Farsça konuşan şehirli ve yarı göçebe Araplardan oluşuyordu (Gutas, 2003: 30, 43).

Abbasiler fetihler sırasında bilginin yayılmasında önemli bir rol oynayan kâğıtla tanıştılar. Talas Savaşı'nda (751) esir aldıkları Çinli askerlerden kâğıt yapımını öğrendiler. Önce Semerkant'ta üretilen kâğıt, daha sonra Bağdat ve Şam'da üretilmeye başlandı. Abbasi devrinin ilk on yılında kâğıt, daha önce yazı yazmak için kullanılan malzemenin yerini aldı (Stipcevi, 1993: 219-20).

Böylece çeviri için gerekli zemin (kültürel çeşitlilik, kâğıdın imal edilmesi) oluştu. Abbasilerde çevirinin hızla ivme kazanmasının ardında önemli iki neden yatmaktadır. Birincisi, Emeviler döneminde genişleme politikasına odaklanmış olan Araplar bilginin gücünü keşfediyorlardı. Bilgiye ulaşmak için de çeviri yapmaları gerekiyordu. İkincisi, Abbasiler döneminde Müslüman ve Hıristiyan entelektüeller arasında düşünsel tartışmaların arttığı bir ortamda Müslümanların, tezlerini desteklemek için Aristo mantığına ve Yunan felsefesine yönelmeleriydi. Bu ise çeviri demekti.

Çeviri, kısaca '3 M iktidarı' diye adlandırdığımız el-Mansûr, el-Mehdî ve el-Me'mûn dönemlerinde büyük bir ivme kazanmıştır. Bu halifelerin iktidar dönemlerinde çeviri alanlarında yapılan faaliyetler aşağıda değerlendirilmiştir.

4.1 el-Mansûr İktidarı

İkinci Abbasi halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr iktidara geldiği sırada, Müslümanlaşmış İranlılar arasında Zerdüştcü ideolojilerini İslamî bir kimlik altında yaşatma 'miti' iyice yaygınlaşmıştı. Bu mite göre Zerdüş'tün öğretileri ve bilgileri, İskender'in İran'ı yağmalaması sonucu Yunanlılar tarafından alınmıştı ve antik Yunan kültürü bu bilgiler üzerinde inşa edilmişti. Bunların yeniden canlandırılıp 'anavatanına' geri getirilmesi için antik Yunan eserlerinin çevrilmesi gerekiyordu (Gutas, 43-53).

Bir diğer 'mit' ise Araplar ile Yunanlıları kardeş iki halk olarak görüyordu. Buna göre Yunanlıların atası olan *Yûnân* ile Arapların atası olan *Kahtân*'ın kardeş olduğu, Yûnân'ın çocuklarıyla birlikte Yemen'den Mağrip Ülkesinin ücra köşelerine göç ettiği, zamanla Frenk ve Rum dillerinin etkisiyle dilinin değiştiği, bu yüzden aralarındaki iletişimin koptuğu ileri sürülmekteydi (el-Mes'ûdî, 1964: I, 285). Dolayısıyla aynı 'aile'den doğan bir bilimin yeniden 'kendi evine dönmesi' gerekiyordu. Bu ise çeviriyle mümkündü. Dahası, el-Mes'ûdî, Yunanlıların atasını şu şekilde betimlemektedir: "*Yûnân görkemli biriydi. Heybetli, iri yarı ve yakışıklıydı. Hem zeki hem de iyi karakterliydi, görüşünde kararlıydı. Çok çalışkan ve değerli bir şahsiyetti*" (1964: I, 286). Bu ifadelerden söz konusu 'mit'in ardındaki ideoloji, kendini açıkça göstermektedir.

Halife el-Mansûr bu ideolojiyi benimsediğini; devletin üst düzey yönetimine bu ideolojiyi benimsemiş kişileri seçmesinden ve yine bu ideolojiye hizmet edecek olan çeviriyi desteklemesinden anlayabiliriz. el-Mansûr sonrası dönemde de göreceğimiz gibi, çevirinin bu ideolojik ayağı etkili olmaya devam etti.

Ebû Ca'fer el-Mansûr'dan kaynaklarda çeviri hareketini başlatan ilk halife olarak bahsedilmektedir (el-Mes'ûdî, 1965; el-Endelûsî, 1912: 48). el-Mes'ûdî, ünlü tarih kitabında onu şu şekilde betimlemektedir:

Yıldızbilimcilere ilgi gösteren, yıldızlardan elde edilen kehanetlere göre hareket eden ilk halifeydi. Maiyetinde bulunan kişiler arasında Nûbaht ailesinin atası olan ve halifenin teşvikiyle Müslüman olan yıldızbilimci ateşperest Nûbaht, Yıldızlarla ilgili kasidenin şairi, astroloji ve astronomi üzerinde değişik eserlerin yazarı yıldızbilimci İbrahim el-Fezârî ve yıldızbilimci Ali bin İsa el-Usturlâbî bulunmaktaydı. Yabancı dillerden Arapçaya *Kelile ve Dimne*, *Sindhind* gibi kitapları çevirten ilk halifeydi. Aristoteles'in mantık ve diğer konularla ilgili kitapları, Batlamyûs'un *Kitâb el-Mecistî* [Prolemaios'un *Almagest*'i], *Kitâb el-Aritmâtîkî* [Gerasalı Nikomakhos'un *Aritmetik*'i], *Kitâb İklîdes* [Öklid'in geometri konusundaki kitabı] ve diğer antik kitaplar klasik Yunanca, Bizans Yunancası, Pehlevice, Farsça ve Süryaniceden onun adına çevrildi. Çevrilen bu kitaplar insanların hizmetine sunuldu. İnsanlar da onları inceleyip kendilerini bu kitapların bünyesindeki bilimlere adadılar (1965: IV, 314).

el-Mes'ûdî'nin aktardığı bu bilgiler başka kaynaklarda verilen bilgilerle örtüşmektedir. el-Mansûr'un çevrilecek eserleri sağlamak üzere Bizans İmparatoruna mektup yazması (Kâtip Çelebi, 1964: III, 91-2, 95), Hindistan'dan bir bilginden Hint astrolojisini özetlemesini, Muhammed bin İbrahim el-Fezârî'den de özetlenen bu kitabı çevirmesini istemesi (el-Endelûsî, 1912: 49), tıp hekimi Cûrcîs bin Bahtîşû'u Gundişapur'dan Bağdat'a getirtmesi (İbn Ebî Usaybî'a, 1965: 183) onun bilgiyi elde etme arayışı içerisinde olduğunu göstermektedir.

Öte yandan Sasaniler döneminde İran tarihi, savaş ve aşka dair yazmaların kopyalandığı ve korunduğu bir arşiv işlevini gören *Beytu'l-Hikme* (Bilgeliğin Evi), el-Mansûr iktidarında Sasanî tarihi ve kültürü üzerine Farsçadan Arapçaya çevirilerin yapıldığı bir büro-kütüphane olarak işlevini sürdürmüştür (Gutas, 2003: 64).

4.2 el-Mehdî İktidarı

Müslümanlar arasında teolojik anlamda ilk tartışmalar İslam'ın ilk yüzyılında meydana gelen siyasal ve toplumsal gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Bu tartışmaların odağında halifeliğin meşruiyeti, liderliğin (yani devletin) din ile ilişkisi ve bu ilişkilerin yetersizliğinin sorgulanması gibi siyasi konuların yanı sıra, Kur'an'ın yaratılıp yaratılmadığı, kabir azabının olup olmadığı, Tanrı'nın varlığının ispatlanmaya çalışıldığı *kelâm* denilen teolojik konular da vardır.

Önceki dönemlerde Hıristiyanların kendi aralarında yaptıkları teolojik tartışmaları daha iyi savunmak için Yunan felsefesi ve mantığına ilgi duyduklarını belirtmiştik. Aynı ilgi, yine aynı amaç ve gerekçelerle bu kez Müslümanlarda ortaya çıkıyordu. İşte bu noktada el-Mehdî'nin neden Aristoteles'in *Topika*'sını çevirtmek istediği de anlaşılabilir.

Çeviri daha önce Nasturi Patriği I. Timoteos tarafından Süryaniceden yapılmıştır. Yüzyıl kadar sonra Ebu Osman ed-Dimaşkî kitabı Yunancadan çevirdi. Elli yıl sonra Yahya bin Adî, İshâk bin Huneyn'in Süryanice çevirisinden yeniden Arapçaya çevirdi (Gutas, 2003: 66). Ki-

tabın birden fazla çevirisinin olmasının nedenleri arasında daha anlaşılır çeviri versiyonlarını oluşturma çabası olduğu gibi, kitaba atfedilen önemden de kaynaklanmıştır. Zira *Topika*'nın amacı, insanlara tartışmalarda genel kabullere dayanarak bir tezi savunmalarını veya çürütmelerini sağlayacak bir yöntem geliştirmektir (Gutas, 2003: 73).

el-Mehdî, *Topika*'yı özümseyerek okumuş, açık bir tartışma platformunda bir Hıristiyanla tartışarak İslam'ı savunan ilk Müslüman olmuştur (Gutas, 2003: 71). Daha sonraki dönemlerde el-Câhız gibi bilginler, bu yöntemi kullanmak suretiyle Mutezile düşüncesini İslam'ın diğer itikat mezheplerine karşı savunmuşlardır.

el-Mehdî'den sonra iktidara gelen Harun Reşid, çeviri platformunu genişletmiştir. Ankyra (Ankara), Amorium (Amuriye) ve dönemin diğer Bizans kentlerine yaptığı seferler sırasında el koyduğu kitapları Bağdat'a getirip Yûhannâ bin Mâseveyh'e çevirtmiştir (İbnu'n-Nedîm, 1971: 124). el-Fadl bin Nûbaht ise hem Harun Reşid hem de oğlu el-Me'mûn döneminde Farsçadan yaptığı çevirilerle bilinmektedir.

4.2 el-Me'mûn İktidarı

Harun Reşid'in iki oğlu el-Emîn ve el-Me'mûn babalarının ölümünün ardından taht kavgasına giriştiler. el-Emîn'in annesi ikinci Emevi halifesi el-Mansûr'un torunu, el-Me'mûn'un annesi ise İranlı bir cariyeydi (Hitti, 1995 :98). el-Me'mûn, Abbasi devletini temellerine kadar sarsan kardeşler arası bu iç savaştan sonra iktidara geldi.

el-Mansûr'un devletin resmi ideolojisi olarak pekiştirdiği ve sonraki halifeler tarafından da desteklenen 'tüm dini ve ideolojik kesimleri kapsama' politikası önemli bir özgürlük ortamı doğurdu. Halife el-Me'mûn, böyle bir 'özgürlük' ortamında, dahası, çevirinin önemli destekleyicilerinden Bermekîlerin etkisi altındaki kültür içinde yetişti. Bu ortam çeviri için oldukça elverişli bir zemin yaratıyordu.

Öte yandan el-Me'mûn'un dinin meselelerini akılcı bir yaklaşımla çözmeye eğilimindeki Mutezilenin düşüncelerini desteklediği bilinmektedir (Bkz. Zeydân, [ty]: III, 158-9). Akıl yürütmeye dayalı *kelâm* tartışmalarından ortaya çıkan düşünceler onun din politikasının temelini oluşturmaktadır. Çeviri faaliyetleri onun bu politikalarını besleyecek en iyi araç niteliğindedir. Döneminde çeviri faaliyetlerinin zirvede olmasının ardında yatan nedenlerden biri de budur.

İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist* (1971) adlı bibliyografik eserinde el-Me'mûn'un geniş çaplı bir çeviri hareketini başlatmasına yol açan olayları derlemiştir. Bunlardan bir tanesi şöyledir:

"[...] el-Me'mûn anlatıyor: Rüyamda beyaz tenli, al benizli, geniş alınlı, kaşları bitişik, kel kafalı, gözleri masmavi, halim selim bir adamın yatağıma oturmuş bir halde beklediğini görünce korkudan tir tir titredim. 'Kimsin?' dedim. Adam 'Ben Aristoteles!' diye cevap verdi. Bunu duyunca rahatladım. 'Bilge adam!' dedim, 'Size bir sorum var'. Adam 'Sor bakalım' dedi. 'İyi olan şey nedir?' diye sordum. 'Akılda iyi olan şeydir' dedi. 'Sonra?' dedim. 'Hukuka göre iyi olandır' diye cevap verdi. 'Daha başka bir şey var mı?' diye yeniden sorunca 'Halkın gözünde iyi olandır' diye cevap verdi. Sorumu bir kez daha tekrarlayınca 'Hepsi bu kadar' dedi [...] İşte kitapların ortaya çıkmasını sağlayan kesin sebeplerden biri de bu rüyaydı." (1971: 303-304).

Gutas'ın (2003: 101) da tespit ettiği gibi, tarihte rüyaların propaganda için sık sık kullanıldığı bilinen bir gerçektir. Gerek Emevi gerekse Abbasi döneminde rüyaların dinsel, ideolojik ve kültürel nedenlerle 'servis edildiği' bilinen bir husustur. Bu tür rüyalar 'deşifre' edil-

diğinde halifenin rakiplerini alt etmek, dini mirasın kendisini veya ulemanın bu mirasa bakış açısını veya bir şekilde sinyalini aldığı halk yığınlarının tepkisini kontrol altında tutmak gibi dini ve siyasi zemin üzerinde örüldüğü anlaşılabilir.

Yukarıdaki rüya da el-Me'mûn'un yönetim politikasının propaganda malzemesi olarak kullanıldığı izlenimi vermektedir. Rüyada Aristoteles'in ağzından üç kavrama vurgu yapılmaktadır: Akıl, hukuk ve halk. Kavramların sıralaması da dikkat çekicidir. Buna göre akıl kavramıyla, el-Me'mûn döneminde iyice güçlenen İslam felsefesinin akılcı bir yorumu olan Mutezile akımına gönderme yapılmaktadır ve usta bir şekilde rüyadaki üçlünün birinci sırasına yerleştirilmiştir. Aristoteles'in ağzından ikinci sıraya 'hukuk' yani İslam hukukunun kaynakları, diğer bir ifadeyle dini otoriteler yerleştirilmiştir. Böyle bir sıralama dönemin arka plandaki dini ve siyasi gelişmeleriyle birlikte okunduğunda 'hukukun akılla yorumlanması'na işaret edilmektedir. Rüyadaki üçlünün üçüncü ayağını 'halk' oluşturmaktadır. Dolayısıyla rüyada dini otoriteler ve halk kesimleri karşısında aklın üstünlüğü kurulmaktadır.

Me'mûn'un ister gerçekten böyle bir rüya gördüğünü varsayalım ister rüyayı 'propaganda malzemesi' olarak yorumlayalım, rivayet, dönemin halifesinin Aristoteles'in kişiliğinde Yunan felsefesine biçtiği rolü açıkça göstermektedir. Gutas'ın (2003: 102) dediği gibi "*Çeviri faaliyeti Me'mûn döneminden o kadar uzun bir süre önce başlamıştı ki artık insanların düşünsel tavır alışlarını belirler hale gelmişti. Rüya çeviri faaliyetlerinin nedeni değil, toplumsal sonucudur*".

el-Me'mûn'un uyguladığı politikanın diğer halife iktidarlarında olduğu gibi gelişigüzel değil sistematik olduğu farklı olaylarla da desteklenmiştir. el-Me'mûn bu politikasını hayata geçirebilmek için devletin sınırları içinde ve dışında kampanyalar yürütmüştür. İçeride yürüttüğü kampanyaların başında valiler aracılığıyla dini otoritelere Mutezile yaklaşımının benimsetilmesi için baskıya varacak düzeyde girişimde bulunması gelmektedir (ed-Demirî, 1321H: I, 66). Dışarıda ise fikirlerin alt yapısını güçlendirecek olan eserlerin sağlanıp çevrilmesine yönelik kampanyayı yürütmüştür. Kaynaklarda el-Me'mûn'un Bizans krallarına pahalı hediyeler göndererek onlardan felsefe kitapları sipariş ettiği, Bizans krallarının da buna karşılık Platon, Aristoteles, Hipokrat, Galen (Calinus), Öklid ve Ptolemaeus (Batlamyus) gibi filozofların eserlerini gönderdiği belirtilmektedir (el-Endelûsî, 1912: 48). İbnu'n-Nedîm, bu 'dış' kampanyalardan birini şu şekilde aktarmaktadır:

[...] el-Me'mûn ile Bizans İmparatoru arasında yazışmalar oluyordu. Zira el-Me'mûn daha önce kendisini muhaliflerine karşı desteklemişti. el-Me'mûn, Bizans İmparatoruna mektup yazarak Bizans Ülkesinde depolanan ve korunan bilimsel yazmalardan bir seçkiyi edinmek için izin vermesini istedi. İlk başta tereddüt eden İmparator bu talebi kabul etti. Bunun üzerine el-Me'mûn, aralarında el-Haccâc bin Matar, İbnu'l-Batrîk ve *Beytul-Hikme* Müdürü Selem'in de aralarında bulunduğu bir heyeti gönderdi. Heyet üyeleri, buldukları kitapların içinden seçtiklerini alıp Me'mûn'a getirdiler. Me'mûn da bunların çevrilmesini emretti. Bunun üzerine çeviriler gerçekleşti. Bir rivayete göre heyetin içinde Yûhannâ bin Mâseveyh de vardı (1971: 304).

Dahası, el-Me'mûn ile Bizans Kralı III. Mihail arasında yapılan barış anlaşmasının bir maddesinde Kostantinopolis'teki bir kütüphanede depolanan kitapların Abbasilere verilmesi ön görülmüştür (el-Hûrî, 1988: 39). Öyle anlaşılıyor ki el-Me'mûn birden fazla heyeti kitap seçimi için Kostantinopolis'e göndermiş, getirilen kitapları çevirmeleri için başta Huneyn bin İshâk olmak üzere çevirmenlere cazip koşullar sağlamıştır. İbn Ebî Usaybi'a (1965: 260), Huneyn bin İshâk'ın, Arapçaya çevirdiği kitapların ağırlığınca altınla ödüllendirilmiş olduğunu ileri sürmektedir. Dahası, Huneyn bin İshâk'ı, kitap ağırlıklarını artırmak için çevirdiği

kitapları büyük puntuyla yazmak, satır aralarını geniş tutmak ve kalın kâğıt kullanmakla suçlamakta, ancak çevirilerin seçilen kalın kâğıt sayesinde korunabildiğini de eklemektedir.

Abbasilerin bu döneminde bir tür 'çeviri piyasası'ndan söz edilebilir. Musaoğulları Kardeşler geometri, felsefe, tıp, müzik ve matematik alanında tercüme edilecek kitapları seçecek olan çevirmenlere finans sağlıyorlardı. Bu çevirmenler arasında Huneyn bin İshâk, Hubeyş bin el-Hasan ve Sâbit bin Kurre yer almaktaydı (el-Hûri, 1988: 41).

Buna paralel olarak antik felsefe, astronomi, matematik ve tıp alanında elyazmaları koleksiyonu dönemin prens ve vezirlerinin hobisi haline gelmişti. Bu tür elyazmalarını hediye vermek oldukça prestijli sayılıyordu. İbn Ebî Usaybî'a'nın (1965, 493-4) yazdığına göre Kostantinopolis Kralı, Kurtuba Kralı Abdurrahman bin Muhammed'e Deskorides'in Yunanca bir kitabını hediye olarak göndermiştir.

4.3 Çevirinin Gerilemesi

Sasani ideolojisini devlet politikası haline getirerek İran kökenli Müslümanları devlete entegre etmeyi başaran Abbasi Hanedanı; merkezi yönetimin zayıflaması, hanedan kavgaları ve Şii Büveyhilerin Batı İran ve Irak'ta yükselmelerinin etkisiyle hızlı bir düşüş süreci yaşadı. Bölgede bu siyasi gelişmeler yaşandığı sırada yaklaşık iki yüz yıllık çeviri serüveni yerini telif eserlere bırakmıştı. Artık 'tüketim' aşamasından hızla 'üretim' aşamasına geçilmişti.

Öte yandan Moğolların 1258'den sonra Suriye'yi işgal etmeleri ve özellikle Şam Kuşatması (1300) ideolojik tavırları sivrileştirmiştir. Bu dönemde İbn Teymiyye anlayışı ile Hanbelilik gibi geleneksel muhafazakâr eğilimler güçlendi. Çevirinin getirmiş olduğu 'çoksesselik' ortamı bundan olumsuz bir şekilde etkilendi.

Çeviri döneminde olduğu gibi bu defa arz-talep dengesi teliften yana değişiyordu. Bu nedenle bilim ve felsefenin destekleyicileri telif eser siparişine yöneldiler. el-Bîrûnî, el-Harizmî, İbnü'l-Heysen gibi bilginler bu dönemin kitap telif eden önemli isimlerindendir (Gutas, 2003: 148).

5. Çevirinin Destekleyicileri

8 ila 10. yüzyıllar arasında bölgede çeviri hareketini destekleyen çevrelerin sosyal konumları, mesleki statüleri, dini ve etnik durumları farklılık göstermektedir. Bunları şu şekilde sınıflamak mümkündür (Gutas, 2003: 122):

1. Abbasi halifeleri ve saray çevresi
2. Üst düzey devlet memurları
3. Araştırmacılar ve bilginler
4. Destekleyici aileler
5. Çevirmenler

5.1. Halifeler

Abbasi halifelerinin birçoğu tarafından destek görmesine rağmen, kaynaklarda özellikle Abbasi halifesi Harun Reşid ve el-Me'mûn çeviri faaliyetleriyle özdeşleştirilmişlerdir. Sonraki hükümdarlar çeviri hareketini himaye etmeyi sürdürmelerine rağmen bu himayenin hızı

ve kuvveti azalmıştır. Ancak bu desteğin azalması halifelerin çeviri faaliyetleriyle aralarına mesafe koyduğu anlamına gelmemelidir. Çeviri hareketi artık kurumsallaşmış, kendi ayakları üzerinde durabilir hale gelmiştir. Dahası, çeviride bir doyuma ulaşılmış, bilginler telif eser verme eğilimi göstermiştir.

Halifelerin çevirttikleri eserlere baktığımızda, kişisel eğilimlerinin çevrilecek metinlerin nitelikleri üzerinde etkili olduğunu söyleyebiliriz. Ancak dönemin çeviri faaliyetlerini sadece halifelerin kişisel eğilimleri ve çabalarıyla sınırlamak, olayı basite indirgemek anlamına gelebilir.

5.2. Üst Düzey Devlet Memurları

Abbasi hanedanının ilk elli yılında üst düzey devlet yönetiminde yer alan Fars kökenli Bermekîler çeviri faaliyetlerinin önde gelen hamileri arasında yer almıştır. Bermekîlerin başlıca ilgi alanları astronomiydi. Bu alanda Hintlilere ait birtakım metinleri çevirtmişlerdi. 771 veya 773 yılında Hint elçisinin el-Mansûr'un sarayını ziyaret etmesine Bermekîlerin aracılık ettiği muhtemeldir. Bu ziyaret sayesinde *Sindhind* çevrilmişti (Gutas, 2003: 127).

Irak Hıristiyanları, Abbasilerin ikinci yüzyılında idari görevlere getirilen ikinci büyük yetenek havuzunu oluşturur. Aralarında görevdeyken İslamiyeti kabul eden Nasturi Araplar da vardır.

Dönemin vezirlerinden Muhammed bin Abdulmelik ez-Zeyyât, çevirmenleri destekleyen bürokratların başında gelir. İbn Ebî Usaybi'a, onun çevirmen ve nessahlara (el yazısıyla kitap kopya eden kişiler) ödediği toplam ücretin aylık 2000 dinar olduğunu belirtmektedir (1965: 284). Çeviriyi mali olarak destekleyenler arasında tıp kitaplarının çevirisini finanse eden Ali bin Yahya (*İbnu'l-Munecim*), Muhammed bin Musa Abdulmelik, Feyyûmlu Ali, İbnu'l-Mudebbir, İbrahim bin Muhammed bin Musa gibi bürokratlar bulunmaktadır (İbn Ebî Usaybi'a, 1965: 283-4).

5.3. Araştırmacılar ve Bilginler

Dönemin bilginleri bilimsel faaliyetlerine destek sağlamak amacıyla Yunanca metinler çevirtiyorlardı. Bunlardan hekimler ön sırayı işgal etmektedirler. Bilimsel konularda çeviri yaptıran bilginlerin başında Müslüman Arap bilgin el-Kindî yer almaktadır. Muhtemelen el-Kindî, felsefeye duyduğu ilgiyi derinleştirmek ve üzerinde çalıştığı ilahiyat meselelerini tartışırken bilimsel bir kesinlik elde etmek amacıyla bu çevirileri yaptırıyordu (Gutas, 2003: 131).

Özellikle tıp alanında çeviriler yaptıran hekimler arasında Yûhannâ bin Mâseveyh, Cibrîl bin Bahtîşû', Davud bin Serâbyûn (Serapion), Selmeveyh ve İbnu't-Tayfûrî bilinen isimlerdir. (Zeydan, [ty]: 170). Bu hekimler tıp bilgileri sayesinde hükümdarlar nezdinde yüksek statü ve büyük servet elde ediyorlardı. Kariyerlerinde daha da ilerlemek için tıp bilgilerini geliştirmeleri gerekiyordu. Bu da çeviri faaliyetini teşvik ediyordu.

Me'mûn'un ünlü hekimi Yûhannâ bin Mâseveyh, öğrencisi ünlü çevirmen Huneyn bin İshâk'tan Gelenos'un anatomiyle ilgili kitaplarını çevirmesini istemişti. Huneyn bin İshâk'ın çevirdiği bu kitapların sayısı en az dokuzdur (Gutas, 2003: 119).

5.4. Sponsor aileler

Fars kökenli Bermekî sülalesi ve Musaoğulları Kardeşler (Benû Musa) dönemin çeviriyi finanse eden ailelerinin başında gelmektedir.

Musaoğulları bir yandan bölgeye bilim adamı ve çevirmen akışını desteklemiş, diğer taraftan Bizans'a bizzat çevirmen heyetleri göndererek çevrilecek Yunanca eserleri getirtmiştir (İbnu'n-Nedîm, 1971: 330-1). Musaoğullarının, tam gün çeviri yapmaları için Huneyn bin İshâk, Sabit bin Kurre ve Hubeyş'e aylık 500 dinar ödediği aktarılmaktadır (İbn Ebî Usaybi'a, 1965: 260). O sıralarda bir dinarın yaklaşık 4.25 gram saf altın değerinde olduğu düşünüldüğünde çevirmen aylığı 2125 gram altın ettiği görülecektir (Gutas, 2003: 130).

Bilgin yetiştirerek bilim ve çeviriye destek veren aileler arasında Bahtîşû', Mâseveyh, et-Tayfûrî ve Serapion aileleri sayılabilir. Nasturi Hıristiyan olan bu ailelerin mensupları en az iki dilliydi. Anadilleri Farsça, ibadet ve bilim dilleri Süryaniceydi. Aralarında Yunanca bilenler vardı. Arap fetihlerinin etkisiyle Arapçaya da aşinaydılar.

5.5. Çevirmenler

Çevirmenlerin kendileri çeviri faaliyetinin destekçileriydi. Süryanice ve Arapçaya çeviri yapması için hep peşinden koşulan Huneyn bin İshâk bu talebi karşılayabilmek için başkalarıyla çalışmak zorundaydı. Huneyn bin İshâk, *Risale'*inde kendisinin yapmış olduğu Süryanice çevirilerden, yardımcıları tarafından Arapçaya aktarılan Galenos kitaplarından bahseder. Huneyn bin İshâk'ın yardımcı çevirmenleri arasında oğlu İshâk bin Huneyn, yeğeni Hubeyş bin el-A'sam ed-Dimaşkî ve İsa bin Yahya sayılabilir (Gutas, 2003: 131).

Çeviri faaliyetine destek verenleri yukarıda ana hatlarla sınıflandırmak mümkün olmasın rağmen Gutas'ın da belirttiği gibi (2003: 231) böyle bir sınıflandırma tamamen kapsayıcı olmamaktadır. Zira çeviri faaliyetlerinin himaye edilmesi, bütün etnik ve dini grupları, dilleri Arapça, Süryanice ve Farsça olanları, çeşitli Müslüman ve Hıristiyan inanç ve dinsel pratikle ilgili mezhepleri, Zerdüş'te inananları ve paganları kapsayacak biçimde geniş bir yelpazeye yayılmıştır.

6. Çevrilen Materyalin Niteliği

Bilindiği gibi 770-71 yılında Hindistan'dan bir heyeti kabul eden el-Mansûr, heyetin içinden astronomi konusunda uzman bir bilgini tanıma fırsatı bulmuştur. el-Mansûr, bu bilgin-den Hint matematikçi ve astronom Brahmagupta'nın *Brahmasphuta-siddhanta* [Brahma'nın Tashih Edilmiş Eseri] adlı kitabını özetlemesini istemiştir. Özeti çıkarılmış olan kitap, Muhammed el-Fezârî, babası İbrahim el-Fezârî ve Ya'kûb bin Târik'tan oluşan çevirmen üçlüsü tarafından *Sindhind* adıyla Arapçaya uyarlanmıştır. Birûnî (1958: 351-2), kitabın içeriğinde birtakım bilimsel ve istatistiksel çelişkiler olduğunu, bu çelişkilerin Brahmagupta'dan mı yoksa çevirmenlerden mi kaynaklandığının bilinmediğini belirtmektedir.

el-Mansûr'un imparatorluk ideolojisinin merkezinde yıldız bilimi (astroloji) yer almaktadır. Bu nedenle yıldız bilimi kitaplarının çevrisi katlanarak artmıştır. Bu metinler başlarda Pehleviceden çevrildi. Zamanla Yunanca orijinalleri bulununca çeviride bu metinler kullanıldı (Gutas, 2003: 109).

Abbasi hanedanının el-Mansur'dan el-Me'mun'a kadar olan dönemin bütün zamanların en önemli yıldızbilimcilerinden Mâşâ'allâh, Ebu Sehl bin Nûbaht ve Ebû Ma'ser gibilerinin parlak kariyerlerine tanık oluyoruz. Diğer bilimlerin çevrilmesi de astroloji gibi cereyan etti.

Önce siyasal faktörler, ideolojik ve teorik yönelimler ya da pratik ihtiyaçlar çevirileri başlattı. Bu çalışmaların belli bir düzeye erişmesiyle birlikte önceden çevrilmiş metinlerin yeniden daha doğru bir şekilde çevrilmesi, ayrıca yeni çevirilerin yapılması ihtiyacı doğdu (Gutas, 2003: 110-1).

Çeviri hareketi ilk başta Hint ve Fars kaynaklı eserlerden beslenmesine rağmen bu hareketin asıl odak noktasını Yunan bilim ve felsefesi oluşturmuştur. İbnu'n-Nedîm (1971) sadece Yunancadan çevrilen yaklaşık 386 kitap adını vermektedir. Bu kitapların söz konusu alanlara göre dağılımı şöyledir:

Çeviri Alanları	Çevrilen Kitap Sayısı
Tıp	149
Matematik	123
Felsefe	114

En çok çevrilen bilginlere göre çeviri dağılımı ise şu şekildedir (İbnu'n-Nedîm, 1971):

Yazar Adı	Çevrilen Kitap Sayısı
Galen [Bergamalı Galinus]	53
Efesli Rufus	43
Klaudius Ptolemaeus [Batlamyus]	21
Aristo	20
Platon	19
Perikles	15
Porphyrios	8
Arşimet	11
Öklid	11
Hipokrat	10
Miletli Thales	9
Apollonius	6
Dioskorides	2

Görüldüğü gibi çevrilen alanlar arasında tıp ilk sırayı işgal etmektedir. Tıp alanını matematik ve felsefe takip etmektedir. En fazla çeviri yapılan ilk üç sıradaki yazarlar sırasıyla Galen, Efesli Rufus ve Ptolemaeus'tur. Genel kanaatin aksine, sıralamada Aristoteles ancak dördüncü sırayı işgal etmiştir.

Dikkat edileceği üzere Yunancadan edebiyat ve tarih alanlarında çeviri yapılmadığı anlaşılmaktadır. Bu alanlarla ilgili çeviriler daha önce söylediğimiz gibi Pehlevince yoluyla Hintçeden ve doğrudan Pehlevince veya Farsçadan yapılmıştır.

8 ila 10. yüzyıllar arasında çevrilen materyaller çeşitli yönlerden farklılık göstermektedir. Bu materyallerin en bariz niteliği çeviri yapılan dillerdeki çeşitliliktir. Hintçe, Pehlevince (Orta Farsça), Farsça, Yunanca, Süryanice ve Nabatçadan Arapçaya çeviriler yapılmıştır.

Materyallerin göze çarpan diğer bir niteliği, bazı metinlerin 'köprü dil' kullanılarak Arapçaya çevrilmesidir. Söz konusu 'köprü dil' rolünü Pehlevince, ilk dönemlerde Hintçe ve yer yer Yunanca metin çevirilerinde yerine getiriyordu. Daha sonra bu rolü özellikle Yunancadan yapılan çevirilerde Süryanice üstlendi ancak köprü dil kullanmadan doğrudan orijinal metinden Arapçaya çeviriler de buna paralel olarak ve gitgide artarak devam etti.

Gerek köprü dil kullanılarak yapılan çeviriler gerekse doğrudan orijinal metinlerden yapılan çeviriler aynı metnin birden çok çevirisinin ortaya çıkmasına yol açtı. Ancak, yeniden yapılan çeviriler daha çok eski çevirilerin 'iyileştirilmesi' şeklindedir. Zaman zaman iktidar değişikliğine bağlı olarak yeni halifeye benzer çevirinin ithaf edildiği duruma da rastlamak mümkündür. Örneğin Harun Reşid için Öklid'in kitabını *el-Harûniyye* adıyla çeviren el-Haccâc bin Matar , el-Me'mun için aynı kitabı *el-Me'mûniyye* adıyla çevirmiştir.

Kitaplara şerh, yorum yazma ve özetleme geleneği çeviriyi iç içe bir konuma getirmiştir. Çevirmen birçok durumda redaktör ile birlikte veya onunla işbirliği içinde çalışmıştır. Huneyn bin İshâk, oğlu, yeğeni ve diğer çevirmenlerden oluşan grubuyla böyle bir ekip görüntüsü vermektedir.

Çeviri materyalinin bir özelliği de metinlerin belli bir amaçtan yola çıkarak çevrilmesi ve yine bir tür okuyucu beklentisine göre şekillenmesidir. Çevirmenler bir anlamda adını koymadan geniş anlamda *Skopos Kuramı'nın* (Vermeer, 2008; Nord, 2007) teorik çerçevesi içerisinde çeviri pratiğini yerine getiriyorlardı. Bunun en tipik örneği Aristoteles'in *Topika'sıdır*. Kitabın içerdiği konular o dönem toplumunun ihtiyaçlarıyla yakından ilişkili olduğu için çevrilmiş olmalıdır. Zira çeviri hareketinin gelişim içinde olduğu bir sırada böylesi okunması zor bir kitabın seçilmesi ilginçtir. İdeolojik veya siyasi faktörler, teorik eğilimler ve pratik ihtiyaçların etkisiyle kitabın birden fazla çevirilerinin yapılması ancak *Skopos* çerçevesinde değerlendirilebilir.

7. Dönemin Ünlü Çevirmenleri

İlk başta bir meslekle birlikte (örneğin hekimlikle) icra edilen çevirmenlik, bir çeviri kültürü oluştukça bağımsız bir meslek haline gelmeye başladı. Bağımsızlaştıkça da uzmanlaştı. Başta halifeler ve üst düzey bürokratlar olmak üzere her kesiminden destekleyiciler çevirmenlere büyük maddi destekte bulundular. Bu durum çevirmenliği çok prestijli bir meslek haline getirdi. Ünlü çevirmen Huneyn bin İshâk'ın rutin bir gününü okuduğumuzda dönemin çevirmenlerinin refah düzeyi hakkında bir fikir edinebiliriz:

[...] Her gün bineğinden inerek doğrudan hamama giderdi. Burada tellaklar bedenine tas tas su dökerdi. Bundan sonra bir kadife bornoza sarınıp çıkar, bir kadeh içki içer, bir parça kek yer, ardından teri kuruyana kadar uzanırdı. Bazen öylece uyuyakalırdı. Bu kısa uykudan sonra kalkıp tütsüyle cildini nemlendirirdi. Bu sırada kendisine genellikle baharatlı et suyunda pişirilmiş, özel beslenmiş iri bir piliç ve iki yüz dirhem ağırlığında ekmekten oluşan menüsü getirilirdi. Yemeğin suyundan içer, pilici ekmeğe yer, sonra da uyurdu. Uyandığında dört ratıl yıllanmış şarap içerdi. Canı taze meyve isterse Şam elması ve ayva yerd (İbn Hallikân, 1994: II, 217-8).

Çevirmenlerin dini ve etnik kökenleri farklılık arz ediyordu. Yunanca ve Süryanice metinlerin çevirmenlerinin bir kısmı anadili Süryanice olan Harranlı paganlardan oluşuyordu. Ancak çoğunluk Süryaniceyi anadili, Yunancayı ise din dili olarak kullanan Hıristiyanlardı. Baba ve oğul Bitrîkler, Kûsta bin Lûka, Abdulmesih bin Nâ'ime el-Humsî, Yahya bin Adî, Huneyn bin İshâk ve Mettâ bin Yûnus gibi çevirmenler bölgenin önde gelen kiliselerinin üyeleri idi (Gutas, 2003: 133).

İlk başta kiliselerde öğrenilen Yunanca, çeviri sponsorlarının yüksek standartlardaki taleplerini karşılayamayınca çevirmenlerin yabancı dil bilgilerini geliştirmek için çaba gösterme gerekliliği doğdu. Kimi yabancı dilini geliştirmek için yerel imkânları zorladı, kimileri ise

Bizans kentlerine gidip Yunancasını geliştirdi. el-Kıftî'nin (1908: 174) belirttiğine göre; ünlü çevirmen Huneyn bin İshâk, ders aldığı Yûhannâ bin Mâseveyh tarafından küçük düşürülünce üç yıl ortadan kaybolup Homeros'un şiirlerini ezbere okuyacak kadar iyi bir Yunancayla Bağdat'a dönmüştür (bkz. 7.4). İbnu'n-Nedîm (1971), Yunanca ve Süryaniceden çeviri yapan 47 çevirmenin adını vermektedir.

Gerek Pehlevice (orta Farsça) gerekse Farsça kaynakları çevirenler daha çok İslamiyeti seçmiş İranlılardı. Abbasi iktidarından önce yapılmış olan Pehlevice-Arapça çeviriler nedeniyle bu alanda bir altyapı söz konusuydu. Bu dilden çeviri yapan ünlü çevirmenlerinin başında İbnu'l-Mukaffa', Musa bin Halid, Ahmed bin Yahya el-Belâzûrî, Cebele bin Sâlim, İshâk bin Yezîd, Muhammed bin Cehm el-Bermekî, Zâdeveyh bin Şâheveyh gelmektedir (İbnu'n-Nedîm, 1971: 305).

Hintçeden çeviri yapanlar genellikle Hint kökenlidir. Bununla birlikte, doğrudan Sanskritçeden yapılan çeviri sayısı oldukça azdır. Kaynaklarda Sanskritçeden yapılan ilk çeviri Emevi Halifesi el-Mansûr'un talebiyle, Hint bilgini Brahmagupta'nın *Brahmasphuta-siddhanta* [Evrenin Açılışı] adlı eserinin özeti yapılmış, bu özetin Arapça çevirisini *Sind Hind* adıyla İbrahim bin Muhammed el-Fezârî üstlenmiştir. Hintli Manka, Farsçaya ve Arapçaya tıp ile ilgili çeviriler yapmıştır. Kaynaklarda Hintli çevirmen adları verilse de Hint literatüründen yapılan çevirilerin daha çok Pehlevice veya Farsça yoluyla yapıldığı anlaşılmaktadır. İslam dünyası gerçek anlamıyla Hint bilimi, tarihi ve kültürüyle Orta Asyalı bilgin Ebu Reyhân el-Bîrûnî'nin (973-1048) *Tahkîk mâ li'l-Hind min Makûle Ma'kûle fi'l-'Akl em Merzûle* [Hindistan'a Dair Literatürün Akla Yatkın veya Aykırı Olduklarının İncelenmesi] adlı eseriyle tanışmıştır.

Nabatçadan yapılan yer yer çeviriler tarımla ilgilidir. Kaynaklarda Nabatça çevirmen olarak Ebûbekr bin Vahşiyye'nin adı verilmektedir. *el-Filâha en-Nabatiyye* [Nabat Çiftçiliği] adlı çeviri ona atfedilmektedir (İbnu'n-Nedîm, 1971: 305, 372).

Klasik bibliyografya yazarlarının kitaplarında Yunanca, Süryanice, Farsça ve diğer dillerden çeviri yapan çevirmenlerin uzun listeleri geçmektedir. Ancak makalemizin hacmi göz önünde bulundurarak burada yalnızca dönemin ünlü çevirmenlerden kısaca bahsedilecektir.

7.1. İbnu'l-Batrîk

Yunancadan çeviri yapan çevirmenlerin önde gelen isimlerinden birisi Ebû Yahyâ İbnu'l-Batrîk'tir. 796-806 yılları arasında öldüğü rivayet edilmektedir. Halife el-Mansur adına Galen ve Hipokrat'ın önemli eserlerini çevirmiştir. Çevirdiği eserler arasında Ptolemaeus'un *Quadripartitum*'u, *Almagest*'i ve yine Öklid'in *Elemenlar*'ı bulunmaktadır. Ancak muhtemelen bu çeviriler kalite bakımından iyi olmadığından sonraki dönemlerde başka çevirmenlerce yeniden tercüme edilmiştir.

7.2. Yûhannâ bin Mâseveyh

Huneyn bin İshâk'ın da hocası olan Cibrîl bin Bahtîşû'un öğrencisidir. Kaynakların belirttiğine göre Harun Reşid, dönemin Bizans kentleri Ankyra (Ankara) ve Amorium'dan (Amuriye) elde ettiği Yunanca yazmaları Arapçaya çevirmiştir (İbnu'l-İbrî, 227; İbn Ebî Usaybia, 175; İbnu'l-Kıftî, 380). Harun Reşid'den el-Mütevekkil'e kadarki halifelerin hekimliğini yapmış, bu arada tıp alanından çeviriler de gerçekleştirmiştir. Mâseveyh, el-Me'mûn döneminde *Beytu'l-Hikme*'nin başına geçmiştir.

7.3. Kustâ bin Lûkâ

Lübnan'da bulunan Baalbek'ten Bağdat'a gelen Kûsta bin Lûka tıp, felsefe, geometri, aritmetik ve müzik dallarıyla ilgilenmiştir. Yunan kökenli olduğu söylenmektedir (İbn Ebî Usaybî'a, 1965: 329). Aristoteles'in eserleri ve Plutarch'ın bazı makalelerinin yanı sıra, özellikle Öklid'in *Elemanlar*'ı olmak üzere matematik ve astronomi kitaplarını çevirmiştir (Goldziher, 1993: 105). İshâk bin Huneyn'in bazı çevirilerini tashih etmiştir. Yaklaşık 835 yılında Ermenistan'da vefat etmiştir.

7.4. Huneyn bin İshâk

Kuşkusuz dönemin tartışmasız en ünlü çevirmeni, Latince literatürde *Johannitius* olarak bilinen Huneyn bin İshâk'tır (808-873). Çevirmen, Irak'ın Kufe kenti yakınlarındaki Hîra'da doğmuştur. Tıp alanında Yûhannâ bin Mâseveyh, dil alanında ise ünlü sözlükçü Halil bin Ahmed ve gramerci Sibeveyh'ten ders aldığı belirtilmiştir (İbn Ebî Usaybî'a, 1965: 257, 262). Ancak Sibeveyh'ten ders aldığı başka kaynaklarca doğrulanmamıştır.

Huneyn bin İshâk, Hîra'da yerleşik el-Abbâdî ailesine mensuptur. Oğlu İshâk bin Huneyn ve yeğeni Hubeyş el-A'sam ed-Dimaşkî de bu aileden yetişen çevirmenlerdendir.

Huneyn bin İshâk'in çevirmenlik kariyerinin başlama şekliyle ilgili bir anekdot anlatılmaktadır (el-Kıftî, 1908: 174). Huneyn bin İshâk, doğduğu yer olan Hîra'dan eğitim almak üzere Bağdat'a gidip ünlü hekim Yûhannâ bin Mâseveyh'in maiyetinde ders almaya başlamıştır. Sık sık sorular sorarak Yûhannâ'yı zor durumda bırakıyordu. Bir gün sorusuna Yûhannâ kızıp; 'Tıp bilimi Hîralılara mı kaldı? Sokakta tefecilik yapsan senin için daha iyi olur' şeklinde cevap verir ve onu kovar. Huneyn bin İshâk ağlayarak buradan çıkar. Birkaç yıl sonra Homeros'un şiirlerini ezbere okuyacak kadar Yunanca öğrenmiş bir şekilde Bağdat'a döner.

Huneyn bin İshâk, Bağdat'a döndükten sonra İbn Mâseveyh dâhil Bağdat'ın ünlü hekimleri onun çevirilerine ihtiyaç duymuşlardır. Daha sonra Me'mûn'un talimatıyla el-Haccâc bin Matar, İbnu'l-Batrîk, *Beytu'l-Hikme* Müdürü ve diğer çevirmenlerden oluşan bir çeviri grubunun eserlerinin editörlüğünü ve redaktörlüğünü yapmıştır.

Halife Me'mûn tarafından dönemin önemli bilim ve çeviri merkezi *Beytu'l-hikme*'nin başına getirilmiştir. Galen'in 100 eserini Süryaniceye, 39 eserini de Arapçaya çevirmiştir. Aristo ve Platon'dan çeviriler yapmış, başka çevirmenlerce yapılan yüzlerce çeviriyi gözden geçirmiştir (el-Hûlî, 1988: 47).

el-Mutevekkil iktidarında ise İstefân bin Bâsîl, Musa bin Halid ve diğer çevirmenlerden oluşan 'çeviri bürosunun' başına geçmiş, yapılan çevirileri kontrol edip onaylamıştır.

Aşağıdaki tabloda ed-Dubyân'ın (1993: 117-174) 10 bibliyografik eserden derlediği bilgilerden yola çıkarak, Huneyn bin İshâk'ın telif ettiği veya çeviri yaptığı alanlar ve bunların dilleri (Süryanice/Arapça) ile ilgili veriler tablolştırılmıştır.

Çeviri Alanları		Arapça	Süryanice
Tıp	Telif	107	11
	Çeviri	58	75
Felsefe, mantık, etik	Telif	17	-
	Çeviri	21	10

Fizik	<i>Telif</i>	9	-
	<i>Çeviri</i>	2	-
Bibliyografik eserler	<i>Telif</i>	5	1
	<i>Çeviri</i>	-	2
Çeşitli bilim dalları	<i>Telif</i>	5	-
	<i>Çeviri</i>	9	1
Dini kitaplar	<i>Telif</i>	4	1
	<i>Çeviri</i>	1	-
Toplam	<i>Telif</i>	147	13
	<i>Çeviri</i>	91	88
Genel Toplam	<i>Telif ve çeviri</i>	238	101

Görüldüğü gibi Huneyn bin İshâk 340'a yakın Arapça veya Süryanice eseri telif etmiş veya çevirmiştir. Tıp alanındaki telif ve çeviri eserlerinin büyük bir kısmı Arapçadır. Bunu Süryanice telif ve çeviri eserleri takip etmektedir. Tıp alanını felsefe, mantık ve etik takip etmektedir.

Mevcut verilere baktığımızda Huneyn bin İshâk'ın telif ettiği Arapça eserler toplam telif eserlerin %92'sini, Süryanice eserler toplam telif eserlerin %8'ini temsil etmektedir. Aradaki fark (%84), bilginin telif eserlerinin büyük bir kısmının Arapça olduğunu göstermektedir. Buna karşılık çeviri yaptığı diller açısından Arapça ile Süryanice arasında anlamlı bir fark yoktur (%2). Bu da Huneyn bin İshâk'ın Yunancadan Süryaniceye çeviriyi yoğun bir şekilde kullandığını göstermektedir.

7.5. İshâk bin Huneyn

İshâk bin Huneyn, babası Huneyn bin İshâk'ın çevirmen ekibinde yer almış, Yunanca ve Süryaniceden Arapçaya çeviriler yapmıştır. Arapça üslup konusunda babasını geride bıraktığı söylenmektedir. (İbnu'l-Kıftî, 1908: 80). Babasının çevirilerinde birinci sırayı tıp alanı işgal ederken, İshâk bin Huneyn'in çevirileri felsefe ve mantık alanında yoğunlaşmıştır (İbn Hallikân, 1994: 205).

7.6. Sâbit bin Kurre

Sabit bin Kurre (836-901) Sabiî (Manden) dinine mensup Harranlı bir çevirmendir. Çeviri hareketinin finansörü ve elyazması koleksiyoncu ailelerinden Musaoğulları'na mensup Muhammed bin Musa tarafından keşfedilip Bağdat'a götürülmüştür.

Sâbit bin Kurre, Harranlı çevirmen grubunun 'üstadı' kabul edilmektedir. Oğlu ve torunları dışında el-Haccâc bin Yûsuf ve Yahya bin 'Adî de bu grubun diğer isimleridir.

Sâbit bin Kurre, astronomi, matematik ve tıp alanında çeviriler ve telif eserler bırakmış, el-Haccâc bin Yûsuf ve Huneyn bin İshâk'ın bazı çevirilerini tashih etmiştir.

7.6. İbnu'l-Mukaffa'

Fars kökenli İbnu'l-Mukaffa' (ö. 758-9), Hintli bilgin Beydebâ tarafından yazıldığı sanılan Sanskritçe *Pançatantra* (Beş İlke) adlı eseri, İranlı Borzuy tarafından Pehleviceye çevrilen nüshasından *Kelile ve Dimne* adıyla Arapçaya çevirmiştir. Kitap Arapça nüshası vasıtasıyla Avrupa edebiyatlarına girmiştir.

8. Çeviri Teorisine Katkılar

Erken dönemin çevirmenleri genellikle iyi bilmedikleri alanlarda çeviri yapıyorlardı. Bu da onların işlerini oldukça zorlaştırıyordu. Bir kitabın aynı çevirmen veya farklı çevirmenler tarafından yeniden çevrildiği veya yeniden gözden geçirildiği durumlara sık sık rastlanmaktadır. Sözelimi; Harun Reşid döneminde Öklid'in *Elemanlar* adlı eserini *Kitâb el-Usul* adıyla çeviren el-Haccâc bin Matar, halife el-Me'mun döneminde kitabı yeniden çevirmiştir. İshâk bin Huneyn de Klaudius Ptolemaeus'un *Almagest* adlı eserini *el-Kitâb el-Micistî* adıyla çevirmiş, başka bir çevirmen Sabit bin Kurre çeviriyi düzelttiği yeni bir sürüm oluşturmuştur.

Çevirmenler bilimsel terminolojiyi anlamada ve Arapçaya aktarmada zorlanmışlardır. İlk çevirmenler Arapça karşılıklarını bulamadıkları çok sayıda Yunanca ve Latince sözcükleri Arapçaya transliterasyon yoluyla aktarmışlardır. Bu ilk çeviri kuşağının *ʔaritmā:ti:ki*: 'aritmetik', *fi:zi:qa*: 'fizik', *qa:tʔi:Gu:ra:s* 'kategoriler', *ʔistaqs* 'eleman' gibi transkripsiyon yoluyla Arapçaya aktardıkları sözcükler ikinci kuşak çevirmenler tarafından yerlerini sırasıyla *al-ʔisa:b*, *atʔʔabi:ʔa*, *al-maqu:la:t* ve *al-ʔunsʔ* gibi Arapça sözcüklere bırakmışlardır. Mantık alanında ilk kuşak çevirilerde *al-su:lu:gisimu:s* 'sullogesomos, kıyas', *al-ri:tʔo:ri:ki*: 'retorik', *al-buju:tʔ i:qi*: 'poetika' terimleri sırasıyla yerini *al-qija:s*, *al-xitʔa:ba*, *al-ʔiʔr* şeklinde Arapça terimlere terk etmiştir.

Dönemin çevirmenlerinin terminoloji seçiminden ortaya çıkan bu yaklaşım farklılığı, çeviri yaklaşımlarına da yansımıştır. Aşağıda bu yaklaşımlardan bazıları üzerinde kısaca durulacaktır.

8.1. Huneyn bin İshâk'ın Çeviri Yaklaşımı

8 ila 10. yüzyıllar arasında çeviri faaliyetlerinde Süryanilerin oynadığı rol yadsınamaz. Süryaniceye yapılan ilk dönem çevirilerin daha ziyade dini metinlerle ilintili olduğunu biliyoruz. Yapılan bu çeviriler dini karakterinden dolayı Yunanca orijinaline olabildiğince 'yakınlaştırılmaya' çalışılmıştır. Dolayısıyla Yunancadan Süryaniceye yapılan çeviride birebir (*ad verbum*) yaklaşım, çeviri koşullarının dayattığı bir 'çeviri normu' haline gelmiştir.

Süryaniceden Arapçaya çeviri söz konusu olduğunda çevirmenler, bu yerleşik çeviri normunu yeni çevreye transfer etmeye çalıştılar. Dini metin çevirilerinde teknik anlamda olmasa da dini gerekçelerle bir ölçüde kabul edilebilir görülen bu yaklaşım, söz konusu yeni ortamda önemli sorunlarla karşı karşıya kalmıştır.

Bu sorunların iki ayağı bulunmaktadır. Birincisi çevirmen odaklıdır ve çevirmenlerin kaynak dil veya hedef dil bilgisinin yetersizliğinden kaynaklanmıştır. Daha önce belirtildiği gibi arz-talep dengesindeki artışla birlikte çevirmenler yabancı dillerini geliştirmeye çalışmışlardır. İkincisi ise çeviri odaklıdır. Kaynaklarda bir metnin birden çok çevirisinin veya sonraki nüshalarda düzeltmelerin yapıldığı birçok eserden bahsedilmektedir. Bunun nedeni dönemin kaynaklarınca da doğrulandığı gibi (İbnu'l-Kıftî, 1908: 379) söz konusu çevirilerin 'okunabilirlik' düzeyi düşük olmuş ve kaynak mesajın tam olarak anlaşılmadığı birçok durum ortaya çıkmıştır. Okunabilirliği zaten düşük olan Süryanice çeviriler Arapçaya çevrildiğinde bu düzey daha da düşmüştür. Öte yandan daha önce Arapçada mevcut olmayan terimler transliterasyon yoluyla *Arapçalaştırılmış*, ilk defa bu terimlerle karşılaşan okuyucunun bu metinleri anlaması zor olmuştur.

Kaynaklarda çeviri odaklı bu sorunların üstesinden gelmeye çalışan bir grup çevirmenden bahsedilmektedir. Huneyn bin İshâk ve ‘çeviri ekibi’nin birçok üyesi, hedef dilin normlarını daha çok dikkate alan çevirmenler arasında sayılmaktadır.

14. yüzyılda yaşamış olan Selahaddin es-Safedî (1297-1363) dönemin çevirmenlerinin iki yaklaşım sergilediklerini belirterek şöyle demektedir:

“Birinci metot Yûhannâ İbnu’l-Batrîk, İbnu’n-Nâ’ime el-Humsî gibi çevirmenlerin metodudur. Bu metoda göre çevirmen her bir Yunanca kelimeye ve taşıdığı anlama bakarak bu anlama eşdeğer Arapça bir kelime getirip yerleştirir, sonra da başka bir kelimeye geçer. Bu işlem Arapçalaştırılmak istenen tüm metne uygulanır. Söz konusu metot şu iki sebepten dolayı kötüdür: Birincisi, Arapçanın söz varlığında tüm Yunanca kelimeleri karşılayan kelimeler olmadığı için Arapçalaştırma sırasında birçok Yunanca kelime aktarılmadan olduğu gibi bırakılır. İkincisi, dillerin yapısal özellikleri [sözcük dizilişi] ve yüklemlik ilişkileri [bilgi akışı] bir dilden başka bir dile farklılık gösterir. Dahası, tüm dillerde çokça yer alan mecazların kullanımı açısından sorunlar ortaya çıkar.

Arapça çeviride ikinci metot ise Huneyn bin İshâk ve el-Cevherî gibi çevirmenlerin metodudur. Bu metot, [kaynak metin ile hedef metindeki] kelimeler birbirine uysa da uymasa da, cümlenin anlamını tasarlayıp aynı anlamı başka bir dilde ifade etmekten ibarettir. Bu metot daha iyidir. Bundan dolayıdır ki, tıp ve mantık kitaplarının aksine sağlam bir altyapıya sahip olmadığı matematik alanındaki çevirilerini dışarıda bırakırsak, Huneyn bin İshâk’ın yaptığı çeviriler herhangi bir iyileştirmeye ihtiyaç duymamıştır.” (H1305: 46).

Gutas (2003: 138-146), yaygın kanının aksine es-Safedî’nin bu sınıflandırmasının dönemin ‘çeviri hareketini’ betimleyemediğini ve böyle bir sınıflamanın söz konusu hareketi basite indirgemek anlamına geldiğini ileri sürmektedir. Gutas, söz konusu çeviri hareketinin bütünlükler yoluyla incelenmesini önererek söz konusu bütünlüğü oluşturan çeviri eserlerini belirleme yoluna gitmektedir.

Arapça çevirilerin seyrinde genel olarak bir ‘*ad verbum / ad sensum*’ karşıtlığı görünse de bu çeviriler Arapçanın ‘yazma normlarını’ yer yer olumsuz bir şekilde ama çoğunlukla da olumlu olarak etkilemiştir. Dönemin Farsça çevirmenlerinden İbnu’l-Mukaffa’nın *Kelile ve Dimne* adlı çevirisiyle Arap edebiyatını sadece yeni bir ‘*genre*’ın gelişimi açısından etkilemediği, Arapçayı üslup ve retorik bakımından da derinden etkilediği bilinmektedir. Buna karşılık özellikle Süryaniceden yapılan çevirilerde kaynaklarda ‘anadili girişimi’ne benzer bir durumdan sık sık şikâyet edilmektedir. Sözelimi İbnu’l-Kıftî (1908: 379), Yûhannâ İbnu’l-Batrîk’in çevirisi hakkında “Çevirisi güvenilirirdi. Anlamaları yerli yerinde kullanırdı. Ancak Arapçası takır tukurdu” demektedir.

Öte yandan çeviriler, gerek bilimsel terimleri transliterasyon yoluyla Arapçaya uyarlama gerekse söz konusu terimleri Arapçada yeniden yaratma şekliyle Arapçanın bilimsel terim üretebilme kapasitesini zorlamıştır.

Yukarıdaki genel değerlendirmelerin derinleştirilmesi için dönemin çevirilerinden örneklerin alınarak, kaynak ve hedef metinlerin yanı sıra Süryanice ve Farsça gibi ‘köprü’ metinleri karşılaştırılmak suretiyle derin bir değerlendirme yoluna gitmek gerekir. Bunun için Yunanca, Süryanice, Farsça ve Arapça metinleri çeviri açısından değerlendirebilecek ve aynı zamanda çevrilen materyalin konusuna aşina bir mekanizmaya ihtiyaç vardır.

8.2. el-Câhız’ın Çeviri Yaklaşımı

Bir çok disiplinde döneminin önemli bilginlerinden Arap bilgini el-Câhız (781-868), bir çevirmen olmamasına rağmen yaşadığı dönemde 'altın çağını' yaşayan çeviri faaliyetlerini takip etmiş görünmektedir. el-Câhız'ın çeviriyle ilgili görüşlerine *Kitâb el-Hayevân* (1965) adlı eserinde yer vermiştir¹.

el-Câhız bir taraftan iyi bir çevirmende bulunması gereken koşullardan bahsederek dönemin ünlü çevirmenlerine eleştiriler yöneltmiş, diğer taraftan ödünç sözcüklerden kaynaklanan dilsel olguya değinmiştir. Ayrıca yaşadığı döneme ait bir sorun olan telif ve çeviri kitapların çoğaltılması esnasında yapılan yanlışların olumsuz etkilerinden bahsetmiş, *çevrilmezlik* [untranslatability] sorununu ele almıştır.

el-Câhız'a göre çevirmenliğin olmazsa olmaz koşullarından biri çevirideki üslûbu, diğer bir ifadeyle hedef dil olarak Arapçanın dil ve anlatım normlarını dikkate alması, diğeri de çeviri yaptığı konuda alan bilgisine sahip olmasıdır:

Çevirmenin yaptığı çevirideki *beyânı* [üslûbu], çeviri yaptığı *alan bilgisine* eşdeğer olmalıdır. Çevirmen hem nakledilen [kaynak] hem de naklolunan [hedef] dilleri aynı eşitlikte ve düzeyde en iyi bilen kişi olmalıdır. [...] Bilgi alanı zorlaşıp daraldıkça ve bu bilginin uzman sayısı azaldıkça çevirmenin işi daha da zorlaşır ve çeviride hata yapması o derecede mümkün olur (1965: I, 76).

Bununla birlikte el-Câhız, kaynak ve hedef dillerin eşit düzeyde bilinemeyeceğini, iki dili konuşan birinin bu dilleri eşit derecede konuşamayacağını ifade ederek, günümüzde anadili girişimi (L1 transfer) veya olumsuz aktarım (negative transfer) dediğimiz soruna gönderme yapmaktadır:

Her ne kadar iki dili konuşsa da çevirmenin bu dilleri kusurlu kullandığı görülür. Zira [çevirmenin bildiği] bu iki dilden her biri diğerini çeker, ondan bir şeyler alır ve önüne engeller çıkarır. Dil organının iki dili bir araya getirdiği yetiyle tek bir dili taşıdığı yeti aynı olabilir mi? Tabii ki ikincisinin bütün bir gücü olur. Dil organı bir dili konuştuğunda söz konusu güç ikiye bölünür. Çevirmen ikiden daha fazla dil konuştuğunda ise güç bölünmesi buna göre artar ve tüm dillere yapılan çeviri olumsuz bir şekilde bundan etkilenir (1965: I, 76-7).

Yabancı dil edinimiyle ilgili bu teorik saptamayı yapan el-Câhız, şiir çevirisinden yola çıkarak çevirmenin işinin kaynak dilin üslûbunu aktarmanın ve çeviri yapılan konuda alan bilgisine sahip olmanın ötesinde başka enstrümanlara ihtiyaç duyduğunu ileri sürmüştür:

Çevirmen, filozofun söylediğini şiirin anlamsal özelliklerine, şiir söyleme tarzlarının hakikatlerine, özlü sözlerinin inceliklerine ve sınırlarının sınırlarına göre aktaramadığı gibi, bu anlamların hakkını verip onlara sadık kalma görevini yerine getiremez; bir vekilin veya elçinin yerine getirmekle yükümlü olduğu görevi yapamaz. Onun barındırdığı anlamları, kelime çekimlerinin kullanımını, ses özellikleriyle ilgili yorumları kitabın yazarı gibi bilmeden anlamlarını doğru bir şekilde nasıl ifade edebilir? Bu anlamların hakkını verip onlara sadık kalarak nasıl anlatabilir ki. Rahmetli İbnu'l-Batrık, İbnu'n-Nâ'ime, İbn Kurre, İbn Fihri, Sîfil [Theophile bin Tuma], İbn Vuheylî; İbnu'l-Mukaffa' ne zaman Aristoteles gibi oldular? Halid [bin Yezid]'in Eflatun gibi olduğu nerede görülmüştür? (1965: I, 75-6)

Aynı bağlamda bilgin, iyi bir metnin özelliklerinden bahsettikten sonra, bu özelliklerden yoksun çevirilere değinmekte ve çeviride 'okuyucu beklentileri'nin de hesaba katılması gerektiğine işaret etmektedir:

¹ el-Câhız'ın çeviri metoduyla ilgili saptamalarda Suçin'den (2007: 24-26) yararlanılmıştır. Ayrıca el-Câhız'ın düşünme metodolojisi için el-Hûlî'ye (2006: 211-232) bakılabilir.

“[...] Mantık Kitabı'nı bütün ünlü hatiplere, Arap belâgatçilerine okusan, çoğunu kimse anlamaz. İklîdes'in [Öklid] kitabında Arapça sözlerin, hatta bunların sadeleştirilmiş şekillerinin ortalıkta dolaştığını görürsün. Bunları hatiplerden bazıları duysa anlamaz ve kitabı öğrenmek isteyene anlatamaz.” (1965: I, 90).

el-Câhız'a (1965: I, 75-78) göre çevirmen, anlatım biçimlerine, toplumların gelenek ve göreneklerine ve iletişim üsluplarına aşina olmalıdır. Böylece bilgin, *kültürel değişim* [cultural transposition] ile ilgili hususlara ad vermeden değinmiştir.

el-Câhız mantık, geometri, astronomi, matematik, müzik gibi değişik alanlarda çevirmende bulunması gereken koşullar çerçevesinde, söz konusu alanlarda *çevrilebilirliğin* [translatability] mümkün olduğunu düşünmektedir. Fakat aynı durumu, şiir ve kutsal metinler için uygun görmemektedir. el-Câhız, şiirin çevrilemezliğini şu ifadelerle dile getirmektedir:

Şiirin üstünlüğü Araplarla ve Arap dilini konuşanlarla sınırlıdır. Şiir tercüme edilemediği gibi onun transfer edilmesi de doğru olmaz. Şiir [başka dile] transfer edildiğinde nazmı parça parça olur. Ölçüsü bozulur. Güzelliği [estetikliği] uçup gider. Kişiyi hayran bırakan özelliği kaybolur. Bu nedenle şiir, nesirli söz gibi değildir. Bu esaslar üzerinde kurularak başlatılan nesirli söz, ölçülü şiirden transfer edilen nesirden daha güzel ve daha etkileyicidir. [...] Hintlilerin kitapları transfer edilmiş, Yunanlıların hükmü tercüme edilmiş, Farsların edebiyatları aktarılmıştır. Bunların bazıları daha da güzelleşmiş, bazıları ise bir şey kaybetmemiştir. [Oysa] Arapların hikmeti transfer edilse, vezin denilen o mucize kaybolur (1965: I, 74-75).

el-Câhız şiirin çevrilmezliğine dair bu yaklaşımını kutsal metinlerin çevirisi için de sergilemektedir (1938: 77). Bilgin, bu metinlerin çevirmen tarafından manipüle edilerek 'tahrif' edilmesinden kaygılanmaktadır.

Özetle; el-Câhız'ın çeviriyle ilgili yaklaşımı, hedef dilde açık ve anlaşılır bir üslup (onun deyimiyle *el-beyân fi't-terceme*) ve çevrilen konuda alan bilgisi (onun deyimiyle *el-'ilm fi'l-ma'rife*) olmak üzere iki temel üzerine oturtulmuştur.

Çevirmen olmadığı halde çeviri hakkında önemli saptamalarda bulunan bu bilginin görüşleri hâlâ güncelliğini korumaktadır.

9. Sonuç

Çalışmanın her safhasında gördüğümüz gibi 'matematiksel' bir sonuç çıkarmanın zorluğu ortadadır. Bu tip çalışmalarda muhtemelen 'sonuç adacıkları'ndan bahsetmek daha çözümlenici olacaktır. Dolayısıyla ele aldığımız kabaca 8 ila 10. yüzyıllar arasında çeviri hareketinde her bir 'olay'ın gelişimi kendine özgü sebebini ve sonucunu da içermektedir. Dönemin çeviri hareketinin karakteristik özellikleri incelenirken sebeplerle sonuçlardan bahsetmeden bir çözümlenmeden bahsetmenin imkânsızlığı ortadadır.

Bütün bu kısıtlamalara karşın bu çalışmaya konu olan çeviri döneminin karakteristiğinden genel bir sonuç çıkarmaya çalışırsak; çevirinin bu 'altın çağ'ın üç ayağından söz etmek gerekir.

Birincisi dönemin bilim merkezleridir. Bilim adamları için bir tür 'serbest dolaşım' alanı yaratan İskenderiye, Urfa, Nusaybin, Harran, Gundişapur, Merv, Hîra ve son olarak Bağdat gibi kentlerde faaliyet gösteren bu merkezler çeviri hareketi için zemin oluşturmuştur.

İkincisi dini kaynakların yorumlanmasındaki çeşitliliktir. Hıristiyanlığın genişlemesiyle birlikte farklı dinî anlayışların doğması dini kesimler arasında bir rekabet ortamı doğurmuş, antik Yunan mantığı ve felsefesini araç olarak kullanma ihtiyacı duyulmuştur. Sonraki yüzyıllarda aynı süreç, İslam coğrafyasının genişlemesiyle birlikte benzer işlevi görmüş, bu ise İslam kaynaklarının yorumlanmasında teolojik çeşitliliğe yol açmıştır. Böylece çeviriden beslenme ihtiyacı duyan yeni bir alan doğmuştur.

Üçüncüsü halifelerin ve bürokrasinin ideolojik ve kişisel tutumudur. Abbasi 'devrimini' hazırlayan da aslında bu ideolojik tavidir. Devlet ideolojisi bir yandan Zerdüştlük üzerinde inşa edilmiş köklü Sasani kültürünü tanıyarak İranlıları, öte yandan Araplar ile 'hikmet'in sahibi Yunanlıların aynı kökten olduğunu ileri süren savla Arapları aynı çatı altında birleştirerek her türlü aidiyet için özgürlük alanı yaratmıştır. Öte yandan bazı halifeler, Mutezile ekolü gibi İslam kaynaklarını akılcı yöntemlerle yorumlama eğiliminde olan mezhepleri açıkça desteklemiştir. Bu ise çeviri için oldukça elverişli bir ortam anlamına gelmektedir.

Dönemin çeviri faaliyetlerinde yaşanan ivmede halifelerin kişisel tutumlarını, dönemin bibliyografik eserlerinde anlatılan bazı anekdotlardan öğreniyoruz. İbn Ebî Usaybi'a (1965: 184), Cundîsâpûr'dan Bağdat'a getirilen Cûrcîs bin Bahtîşû'un moralinin bozuk olduğunu gören halife el-Mansûr'un vezirine sebebini sorduğunu; vezirin 'Saraya içki girmesine izin vermedik' diye cevap verdiğini; halifenin bu duruma kızıp Cûrcîs bin Bahtîşû'un istediği kadar içkiyi bizzat kendi eliyle getirmesini emretmesi üzerine, vezirin Bağdat'ta en kaliteli şarapların satıldığı Kutrebbul'dan yeterince şarap getirdiğini anlatmaktadır.

Dördüncüsü çeviri teorisine katkılarıyla ilgilidir. Bu dönemde sistematik olmasa da el-Câhız, es-Safedî gibi bilginlerin teorik yaklaşımları, başta Huneyn bin İshâk olmak üzere çevirmenlerin pratiklerinden ortaya çıkan çeviri sorunları çeviri teorisi açısından önem arz etmektedir. Ancak dönemin çevirilerinin daha bilimsel bir değerlendirmeye tabi tutulabilmesi için bu çevirilerin Yunanca, Süryanice versiyonlarının Arapça çevirilerle, dahası sonradan yeniden yapılan veya tashih edilen nüshalarla karşılaştırılması gerekir. Böyle bir çalışmanın yapılabilmesi ise söz konusu çevirilerin yazma veya matbu nüshalarının elde edilmesini, çevrilen her bir eserle ilgili alan bilgisine sahip olmayı ve ileri derecede klasik Yunanca, Süryanice ve Arapça bilgisini gerektirmektedir. Çalışmamızın bu yönüyle eksik kaldığını düşünüyoruz.

Çeviri yapılan diller ile çeviri alanlarına baktığımızda ise şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır: Yunanlı bilginlerden tıp, geometri, astronomi, mantık, felsefe ve müzik; Fars bilginlerden astronomi, yaşamöyküsü, edebiyat, hikmetli sözler, tarih ve müzik; Hint bilginlerinden astroloji ve tıp, Nabatlı bilginlerden ise tarım ve büyü ile ilgili eserler Arapçaya çevrilmiştir.

Edebiyat ve tarih alanında çeviriler Yunanlılardan değil Fars ve Hintli bilginlerden yapılmıştır. Örneğin Herodot'un tarih kitabı, Strabon'un coğrafya kitabı, Homeros'un İlyada ve Odyssea destanları o dönemde Arapçaya çevrilmemiştir. Bu alandaki çeviri boşluğunun ideolojik nedenlerle devletin içindeki etnik unsurlar tarafından zaten doldurulduğu düşünülmüş olabilir. Antik Yunana ait edebiyat ve tarih eserlerinin Arapçaya çevrilmemiş olmasının bir diğer nedeni söz konusu mirasın çok tanrılı ve paganist karakterinden de kaynaklanmış olabilir.

Adamson ve Taylor'ın (2005: 372-384) ifade ettiği gibi, 8-10. yüzyıllar arasında bütün toplumsal kesimlerden destek bulan bu çeviri hareketinin, 12. yüzyılın ortalarından 16. yüzyıl ortalarına kadar devam eden *tersine bir çeviri hareketine* dönüştüğünü biliyoruz. Batı dün-

yası, kökeni antik Yunana uzanan kayıp veya tahrip olmuş metinleri kendi dillerine Arapçadan çevirmek zorunda kalmışlardır.

Kaynakça

- Adamson, Peter and Richard C. Taylor. 2005. *The Cambridge Companion to Arabic Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bedevî, Abdurrahman (Yay. haz. ve çev.). 1965. *et-Turâs el-Yûnânî fi el-Hadâra el-İslâmiyye Dirâsât li Kibâr el-Musteşrikîn*. Kahire: Dâr en-Nahda el-Arabiyye.
- Baker, Mona (Yay. haz.). 2001. *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. London and New York: Routledge.
- el-Bîrûnî, Ebû er-Reyhân Muhammed. 1958. *Kitâb el-Bîrûnî fi Tahkîk mâ li el-Hind min Makûle Makbûle fi el-'Akl ev Merzûle*. Haydarabad, Hindistan: Matba'at Meclis Dâ'iret el-Ma'ârif el-Osmaniyye.
- Brockelmann, Carl. 1977. *Fıkh el-Luga es-Sâmiyye*. Ramadân Abdu-ttevvâb (Çev.). Riyad: Câmi'at er-Riyâd.
- Brockelmann, Carl. 1993. *Târîh el-Edeb el-'Arabî [Geschichte der Arabischen Litteratur]*. Mahmûd Fehmî Hicâzî ve bşk. (Çev.). Kahire: el-Hey'e el-Mısriyye el-'Âmme li'l-Kitâb.
- el-Câhız, Ebû Osman 'Umer bin Bahr. 1965. *el-Hayevân*. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Yay. haz.), I-VIII, Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduh.
- ed-Demîrî, Kemâluddîn. 1321H. *Hayât el-Hayevân el-Kubrâ*, I-II, Kahire: el-Matba'a el-'Âmire.
- ed-Dubyân, Ahmed. 1993. *Huneyn bin İshâk Dirâse Târihiyye Lugaviyye*. I-II, Riyad: Mektebet el-Melik Fahd el-Vataniyye.
- Emîn, Ahmed. 1978. *Fecr el-İslâm*. Kahire: Mektebet en-Nahda el-Mısriyye.
- el-Endelûsî, Sâ'id. 1912. *Kitâb Tabakât el-Umem*. Louis Şeyho (Yay. haz.). Beyrut: el-Matba'a el-Kâsûlîkiyye li el-Âbâ' el-Yesû'iyî.
- Goldziher, Ignace. 1993. *Klasik Arap Literatürü*. Azmi Yüksel ve Rahmi Er (Çev.). Ankara: İmaj Yayınları.
- Göktürk, Akşit. 1994. *Çeviri: Dillerin Dili*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Gutas, Dimitri. 2003. *Yunanca Düşünce Arapça Kültür Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*. Lütfü Şimşek (Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi Ltd.
- el-Hakîm, Es'ad Muzaffaruddîn. 1994. *'İlm et-Terceme en-Nazarî*. Şam: Dâr Tlâs.
- Hitti, Philip K. 2002. *History of the Arabs*. New York: Palgrave Macmillan.
- Hitti, Philip K. 1995. *Arap Tarihinin Mimarları*. Ali Zengin (Çev.). İstanbul: Risale Basın Yayın Ltd.
- el-Hûlî, Emîn. 2006. *Arap-İslam Kültüründe Yenilikçi Yaklaşımlar*. Emrullah İşler-Mehmet Hakkı Suçin (Çev.). Ankara: Kitâbiyât.
- el-Hûrî, Şihâde. 1988. *et-Terceme Kadîmen ve Hadîsen*. Sûsa, Tunus: Menşûrât Dâr el-Ma'ârif li at-Tibâ'a ve en-Neşr.
- İbn Ebî Usaybi'a, Muvaffaku'd-Dîn Abu'l-Abbâs. 1965. *Uyûn el-Enbâ' fi Tabakât el-Atibbâ'*. Nizâr Ridâ (Yay. haz.). Beyrut: Dâr Mektebet el-Hayât.

- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsuddîn. 1994. *Vefeyât el-A'yân ve Enbâ' Ebnâ' ez-Zemân*. İhsân Abbâs (Yay. haz.), I-VIII, Beyrut: Dâr Sâdir.
- İbnü'l-İbrî, Ebu'l-Ferec bin Ehrûn. 1983. *Târîh Muhtasar ed-Duvel*. Antûn Salhânî el-Yesû'î (Yay. haz.). el-Hâzimiyye, Lübnan: Dâr er-Râ'id el-Lubnânî.
- İbnü'l-Kiftî, Ali bin Yusuf. 1908. *Târîh el-Hukemâ'*. Julius Lippert (Yay. haz.). Leipzig: Dieterichsche Verlagsbuchhandlung.
- İbnü'n-Nedîm, Muhammed bin İshâk. 1971. *Kitâb el-Fihrist*. Rıza Teceddüd (Yay. haz.). Tahran: Mektebet el-Esedî.
- Kâmil, Murâd vd. [ty]. *Târîh el-Edeb es-Suryânî min Neş'etihi ilâ el-Asr el-Hadir*. Kahire: Dâr es-Sekâfe lî'n-Neşr ve't-Tevzî'.
- Kâtip Çelebi (Hacı Halife). 1964. *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmî el-Kutub ve'l-Funûn/ Lexicon Bibliographicum et Encyclopedicum*. Gustavus Fluegel (Yay. haz.), I-VII. New York and London: Johnson Reprint Corporation.
- el-Kandehlevî, Muhammed Yûsuf. 1999. *Hayât es-Sahâbe*. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Yay. haz.), I-V, Beyrut: Al-Resalah Publishers.
- el-Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali. 1964. *Murûc ez-Zehab ve Ma'âdin el-Cevher*. Muhammed Muhiyuddîn Abdulhamîd (Yay. haz.), I-IV, Kahire: el-Mektebet et-Ticârî el-Kubrâ.
- Muzhir, İsmail. [ty]. *Târîh el-Fikr el-Arabî*. Beyrut: Dâr el-Kitâb el-Arabî.
- Nord, Christiane. 2007. *Translating as a Purposeful Activity Functionalist Approaches Explained*. Manchester and New York: St. Jerome Publishing.
- Salama-Carr, Myriam. 1998. et-Terceme fi'l-'Asr el-'Abbâsî Medreset Huneyn b. İshâk ve Ehemmiyyetuhâ fi't-Terceme [La Traduction A L'Époque Abbasside]. Necîb Gazâvî (Çev.). Şam: Suriye Arap Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Yayınları.
- es-Safedî, Selahaddin. H. 1305. *Kitâb el-Gays el-Museccem fî Şerh Lâmiyyet el-'Acem*. I. Kahire: el-Matba'a el-Ezheriyye el-Mısriyye. 1993.
- Simtha. 2008. "Grâmâtikiyyet el-Luga es-Suryâniyye (Neş'etuhâ-Tatawwuruhâ)". *Simtha*, 2 (4), 9-13.
- eş-Şehrîstânî, Muhammed bin Abdülkerîm. 1996. *el-Milel ve'n-Nihal*. Emîr Alî Mehnâ ve Ali Hasan Fâ'ûr (Yay. haz.), I-II, Beyrut: Dâr el-Ma'rife.
- Suçın, Mehmet Hakkı. 2007. *Öteki Dilde Var Olmak*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Stipcevi, Aleksandar. 1993. *Târîh el-Kitâb* Muhammed M. el-Arnâ'ût (Çev.), I-II, Kuveyt: el-Meclis el-Vatanî lî's-Sekâfe ve'l-Funûn ve'l-Âdâb.
- Vermeer, Hans J. 2008. *Çeviride Skopos Kuramı*. Ayşe Handan Konar (Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Yusif, Efrem İsa. 2007. *Mezopotamya'nın Bilim Öncüleri Süryani Tercüman ve Filozofları*. Mustafa Arslan (Çev.). İstanbul: Doz Yayıncılık.
- Zeydân, Cûrcî. [ty]. *Târîh et-Temeddun el-İslâmî*. Huseyn Mu'nîs (Yay. haz.), III, Kahire: Dâr el-Hilâl.